

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	34
'Aho	Tusite, 29 Sepitema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu

Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Hon. Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

Sāmiu Vaipulu

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisita Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Matae Tei

Ma'u'anga Fakamatala

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Palōfesa 'Amelia

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tu'ipulotu

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2

Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivoso Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA
'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 29/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tusite 29 'o Sepitema, 2020
Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	KŌMITI KAKATO: Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 4.1 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9 4.2 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8 4.3 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10 4.4 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga 'Eua 11 4.5 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha'apai 12 4.6 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha'apai 13 4.7 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 14 4.8 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 15 4.9 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 16 4.10 Lipooti 'A'ahi 2019 – Vāhenga Niua 17
		4.11 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020

		<p>Ngāue kuo lava ‘o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea</p> <p>4.12 Lipooti ‘A‘ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1</p> <p>4.13 Lipooti ‘A‘ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2</p> <p>4.14 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3</p> <p>4.15 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4</p> <p>4.16 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5</p> <p>4.17 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

.....	1
Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a e ‘Eiki Sea.....	8
Talamonū ki he sivi hū fānau kalasi 6 ki he kolisi	9
Taliui.....	9
Me’a e Sea	10
Pālotti tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2020/2019 – Tongatapu 9	10
Fakama’ala’ala Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2020/2019 Tongatapu 10	11
Kaveinga ngāue ‘a’ahi Fale Alea 2020 Tongatapu 9	12
Halapule’anga.....	12
Filita vai.....	12
Maama hala.....	12
Fale lālanga.....	12
Falemālōlō papālangi (hufanga he fakatapu).....	13
Vai fakakolo	13
Fiema’u kau ngoue ha māketi ma’a e fua e fonua	13
Nō ‘a e kakai fefine	13
Langa fale afā	13
Ngāue ki he veve	14
Ngaahi ma’u’anga mo’ui e kakai.....	14
Totongi ako e fānau	14
Polokalama fakamatamata lelei e fonua	14
Faka’ehi’ehi/mateueu ki he KOVITI-19	14
Teu langa halafakakavakava.....	14
Ngaahi ngāue kuo lava mei he ‘a’ahi Fale Alea 2019.....	15
Ngaahi fiema’u vivili he ‘a’ahi Fale Alea Tongatapu 10 ki he 2020	15
Vahevahe silini tokoni vāhenga Tongatapu 9.....	19
Fakamā’opo’opo	20
Fokotu’u ‘ai Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 9 ko e Lipooti Fakafonua ‘oku ne fakafofonga’i ngaahi fiema’u fakalukufua e fonua	21

Poupou ki he ngāue ke tokangaekina e ma'a/faka'ofa'ofa e fonua.....	22
Fiema'u fakama'ala'ala ki he hala fakakavakava mei Nukunukumotu ki Tongatapu 4	23
Kehekehe pe palani langa hala fakakavakava mei Nukunukumotu ki Nukuleka.....	23
Poupou ki ha halafakakavakava mei Nukunukumotu ki Nukuleka.....	24
Kole ke fakakaukaua fanga ki'i hala iiki he ngaahi kolo kehe 'i he polokalama tanu hala hono 2 Pule'anga.....	24
Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakafaingofua'i mo fakafaingamalie'i Fale Pa'anga ngāue	25
Hoha'a ki he lahi ngaahi fale ke langa he polokalama langa fale Pule'anga	28
Tui kāinga fika he palani langa fale Pule'anga mo e tokolahi ngaahi fāмили nofo ha 'api	30
Fehu'ia pe ko e langa fale 'a e Pule'anga pe Paati 'a e Kakai.....	32
Tokanga ke 'oua ngāue'aki fakavalevale sitesitika langa fale ki he kemipeini.....	32
Tokanga 'oua 'e lavaki'i 'atamai kakai pea 'omai loi ki Fale Alea	35
Fokotu'u 'oua tali Lipooti 'a'ahi Tongatapu 10 he 'oku ta'efakapotopoto fika langa fale Pule'anga	36
Ke fakatokanga'i founa ngāue 'a e Fale fekau'aki mo e ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea.....	36
Tokanga ko ē vāhenga fili pe 8 fai ki ai tokoni mo e ngāue 'a e Pule'anga.....	38
Kole ki he Palēmia ke ngaahi Hala Holopeka	39
Kole toki 'ohake 'isiu Hala Holopeka he alea'i Lipooti 'a'ahi Ha'apai.....	40
Kole 'omai 2 miliona 'osi palōmesi Pule'anga ki he ngaahi Hala Holopeka ki he Kōmiti Fakalalaka Ha'apai	41
Tokanga 'oua tuku noa'i fiema'u hala fakakavakava 'a Tongatapu 10 ko honau hala ia ki Nuku'alofa.....	41
Tokanga ke fakamu'omu'a e fiema'u vivili ke tokanga ki ai Fale Alea	43
Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 10.....	43
Lipooti 'A'ahi 'a e Vāhenga 'Eua 11	44
Poupou ke fakapaasi 'a e Lipooti 'A'ahi 'Eua 11 pea fai ha ngāue ki ai	49
Tokanga ki he fiema'u vivili 'Eua 11 he ako pea mo e Pilisone Sainai	50
Poupou kau e polokalama ako vokasia he fiema'u vivili	51
Tokanga hā 'uhinga te'eki tokoni'i ai Pule'anga 'a e 'Apiako Ngoue ko Hango	52
Tokanga ki he polokalama lulafua ki he fakahoko fatongia kau ngāue Pule'anga pe <i>PMS</i>	52

Tokanga ki he fokotu'u 'a Tongamama'o ke 'inasi honau kolo he silini vāhenga	54
Fakamālō'ia e laumālie langa ngāue Kosilio Vahefonua 'Eua ki Niu'eiki	56
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'Eua 11	56
Fokotu'u pea poupou'i ke tali lipooti 'a'ahi Hā'apai 12 & 13	56
Poupou kī he fokotu'u ke tali ongo lipooti 'a'ahi Fale Alea Hā'apai 12 & 13	56
Fokotu'u ka pāloti'i ta'ealea'i lipooti 'a'ahi Ha'apai 12 & 13 pea tali kotoa ngaahi fokotu'u he lipooti	57
Fakamālō'ia tokoni kuo fai mei he Pule'anga	57
Kole ki hano fakamahino ange founga fo'ou ke toho 'aki silini tokoni vāhenga fili ...	58
Kole ke toloi si'i taimi hū Fale he houa efiāfi 'apongipongi ko e fakataha e Kapineti	59
Fakahā Palēmia kuo pau ke tanu kotoa hala Tonga ni he ta'u 'e 4 ka hoko.....	59
Fokotu'u lele Fale ngata he 12 'apongipongi kae fakafaingamālie'i polokalama mahu'inga he Tu'apulelulu.....	59
Pāloti'i 'o tali fokotu'u ke toloi Fale kī he Monite, 'aho 5 'Okatopa.....	61

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 29 Sepitema 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e Lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

<009>

Taimi: 1005-1010

(...Hoko atu pē ‘a e Lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, Fale Alea ‘o Tonga, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite 29 Sepitema 2020.

(Na’e lele heni ‘a hono ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá.)

Kalake Tēpile: Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmíá, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui.

Poaki

Ko e poaki, ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmíá, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, kei hoko atu mo e poaki tengetange ‘a Semisi Fakahau, poaki me’a tōmui ‘a Veivosā Taka. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai honau ui ‘oku ai tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, Tama Tu’i, Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu atu pea mo e Fale ‘o Tupou. Tapu heni ki he ‘Eiki Palēmíá kae ‘uma’ā e Hou’eiki

Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Talamonū ki he sivi hū fānau kalasi 6 ki he kolisi

Hou'eiki, ko e 'aho ní foki 'oku kamata ai 'a e sivi ...

<005>

Taimi: 1005-1010

(...Hoko atu pē 'a e Lotu)

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea, Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Minisitā Fonua kae 'uma'ā e Hou'eiki e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afio, kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Fale ki he 'aho ni, 'aho Tusite 29, Sepitema, 2020.

Taliui

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ko e ngata'anga ē taliui, ko e poaki, 'oku kei hoko atu pē poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, kei hoko atu mo e poaki tengetange 'a Semisi Fakahau, poaki me'a tōmui 'a Veivosā Taka, ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali mai honau ui ko e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tonga, Tama Tu'i, Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini, Nanaspau'u, tapu atu pea mo e Fale 'o Tupou. Tapu heni ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki, ko e 'aho ní foki 'oku kamata ai 'a e sivi ...

<005>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea: .... hū ki he ngaahi kolisi pe ko ia 'oku 'iloa ko e *secondary entrance examination* 'a ia 'oku kau ki ai e ngaahi 'apiako lautohi 'a e Pule'anga mo e ngaahi siasi 'e 113 'i Tonga ni kātoa. 'Oku fe'unga fakakātoa e fānau ako kalasi 6 'oku nau kau ki he sivi hū mo e 2793. 'Oku toe fakahisitōlia foki 'a e sivi hū he ta'u ni 'o fakatatau ki he vīsone mo e fokotu'utu'u 'a e 'Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue he ko hono fakahoko faka'osi eni 'a e sivi hū 'i he kalasi 6, pea hiki leva 'o toki fakahoko e sivi hū ki he ngaahi kolisi 'i he foomu 6...foomu 2 'i he ta'u fo'ou. Ko ia 'oku ou fie puke e faingamālie ko 'eni ke u 'oatu ha talamonū mei he Fale Alea ki he 'etau fānau 'i he 'amanaki ke nau lava atu ki he sivi he 'aho ni mo 'apongipongi, talu mei he kamata 'a e faha'i ta'u fakaako ko eni mo ho'omou feilaulau fakataha e mātu'a mo e si'i kau ako fānau. Na'a nau ngāue fakamaile ua 'i he ako hengihengi mo e pō ako he 'oku talamai 'e he tangata fatu Saame ko kinautolu 'oku fai tangi pē 'enau fakaheka te nau utu 'i he fiefia.

Ko u lea fakataha heni mo e Tala'ofa na'e fai 'e Mōsese kia Siosiuā mo e kau 'Isileli 'i he tohi Teutalonome vahe 31 veesi 6.

“Ke ke mālohi koe pea ke lototo'a 'oua na'a ke ilifia pea 'oua na'a ke manavahē kiate kinautolu he ko Sihova ko ho 'Otua ko ia Ia 'oku e lao 'oku mo ō mo koe 'e 'ikai te ne fakatukutuku'i koe pē li'aki koe.”

Ko u fakatauange ke mou ma'u ha sivi hū monū'ia mo fakakoloa 'oku 'ikai ko ha ngata'anga 'o e feinga ka ko e kamata'anga 'o ha Tonga 'oku falala 'Otua feilaulau mo vilitaki ki he lelei taha. 'Ofa atu mo talamonū atu ki he kau sivi ako.

Hou'eiki ko e me'a pē ia na'a ku tokanga ki ai he pongipongi ni. Ko e toenga 'etau ngāue 'oku kei 'i he Komiti Kakato mou me'a hake ke tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, tapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā 'a e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Fale Ha'a Ma'afu. Fakatapu heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e kakai pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele, talitali lelei e fonua he pongipongi ni. Ko e tala ē kuo tuku mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko e monū'ia'anga 'o e fonua ko e fānau ko e tapuaki meia Sihova 'aho ni ia ko e maama 'o e 'ilo mo e poto ko e kamata'anga 'apasiasia kia Sihova talamonū atu ai pē ki he fānau tupu 'o e fonua fakafofonga'i e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Fale ni 'etau talamonū ki he kaha'u 'o e fonua tauange mo Sihova ke fakamonū'ia, tauange mo Sihova fakamaamangia tapuekina 'a e lākanga 'o e kamata 'o 'enau fakatotolo ki he fale 'o e 'ilo...

<007>

Taimi: 1015-1020

Sea Komiti Kakato : ... ka ko e me'a tēpū 'enau 'ilo ko e 'Otuá ko ia ko e tafengamonū ki he maama mo e mo'ui 'o ha fonua mo ha māmani 'oku langa ai 'etau mo'ui ki he 'Otua Mafimafi. Pongipongí ni Hou'eiki talitali lelei e Tonga kotoa pē. 'Oku langi lelei e 'ahó ni ko u kole heni he hoko atu e feme'a'akí. Ko u kole ki he Fakafofonga Fika 9 'o Tongatapu pē 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku toe me'a ki ai ki he'ene lipootí pea ka 'ikai pea tau, 'i ai ha pou pou? (*Ne pou pou*). Kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e 'A'ahi 2020, 2019 Vāhenga Tongatapu Fika 9 fakahā 'aki 'a e hiki homou nimá. Mālō.

Pāloti tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2020/2019 – Tongatapu 9

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Havea Tu'iha'angana, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Sea 'oku loto ki ai e toko 12.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hou'eiki tali kātoa e Hou'eiki 'a e lipooti ko eni. Tau hoko

atu ai pē ki he 'a'ahi lipooti 2020, 2019 'a e Vāhenga Tongatapu 10. Me'a mai Tongatapu 9 ki ho'o fakamālō, kae toki me'a mai e 'Eiki Palēmiá. Mālō.

Penisimani Fifita : Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakatō tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Nōpele e Fonuá tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Sea ko u fokoutua hake pē ke u fakamālō atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Fale 'Eikí 'i he tali 'o e lipootí. Ko e fatongia na'e tukumaí kuo lava lelei pea ko u fakamālō atu he tali lelei 'o e lipooti ko ení mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Fakaafe'i heni e 'Eiki Palēmia 'o e Vāhenga Tongatapu Fika 10 'oku kei tengetange 'a e Fakafofonga 'o e ngaahi vāhenga ko ē. Me'a mai.

Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2020/2019 Tongatapu 10

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō. Fie to'o pē e ki'i lau sekoni ko ení 'e Sea ke u kaungā kau pē mo e Feitu'una 'i he talamonū ki he sivi 'oku fai 'e he'etau fānaú he pongipongí ní, hangē ko e ngaahi fokotu'utu'u kuo fai 'e he 'Eiki Minisitā Akó. Tau fakafeta'i ki he 'Otua, tau lotu pē ko 'etau fānaú te nau hanga 'o hoko atu 'a e tauhi hotau fonuá ni 'i he'etau fononga he kaha'ú na. Ko e Vāhenga Tongatapu Fili Tongatapu 10 foki 'i ai 'a e motu'á ni. Kau ki ai 'a e kolo 'e 12 'a ia 'oku lele pē ia pea mei Lapaha, 'o a'u ki 'Eueiki, pea 'oku 'i ai 'a e kakai 'e 7000 tupu pea 'i he 7000 tupu ko iá 'oku 'i ai 'a e toko 4000 tupu, kakai ia kuo nau lesisita ke kau he fili Fale Aleá. 'I ai 'a e 'ofisakolo 'e 12 pea mo e pule fakavahe 'e 1, nau tokanga'i tokangaekina 'a e ngaahi kolo ko ení. Ngaahi ma'u'anga mo'ui 'a Tongatapu 9 'oku 3, 'a ia ko tōkanga, ngātai pea mo e ngāue pa'anga foki.

Langa fakalakalaká he vāhengá ni 'oku fakaivia ia he tokoni fakafou mai mei he Pule'angá, pea mo e ngaahi kulupu langa fakalakalaka pē 'a fafiné, pea mo e tokoni 'oku fou mai 'i he ofisi ko ia 'o e vāhenga filí pea mo e ngaahi tokoni 'a e ngaahi fāmili taautahá, mo 'enua ngaahi kāinga 'oku nau 'i mulí. 'Oku 'i he vāhenga ni foki 'a e 'ofisi 'o e tāmata afí, 'oku 'osi ai 'a e tāmata afí 'i he Vāhenga Lapahá. ...

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Palēmia: ... pea 'i ai mo e Senitā Mo'uí ki he mo'ui 'a ia 'oku tu'u ia 'i Kolonga. 'I ai mo e ngaahi mātanga lalahi e fonua 'oku tu'u ia 'i he Vāhenga Tongatapu 10 'o hangē ko ia ko e 'Otu Langi 'i Lapaha, Paepae 'o Tele'a pea mo e Ha'amonga 'a Maui ki he Tuitui 'a Tamalé. 'Oku faingata'a lahi 'oku tōfuhia ai 'a e Tonga kotoa ko e KOVITI-19, 'oku hoko pē ia 'i he vāhenga ni lahi pea mo honau kāinga 'oku lolotonga tukuvakā atu 'i muli 'i he ngaahi māhina ko ení 'e ono pē 'oku toe lahi ange ai. Ko e 'a'ahí mo e lipootí na'e kau mai ki ai 'a e motu'a ni pea mo e Sekelitali Lahi mo e Sekelitali Pule 'a e Kapineti mo e ongo 'ofisa Vāhenga Fili 'o Tongatapu 10 mo e kau 'ofisa mei, ongo 'ofisa mei he Fale Alea 'o Tongá pea pehē mo e ongo 'ofisa pē mei he 'Ofisi 'o e Palēmia.

Ko e ngaahi lipootí 'oku hā he, hā ai 'a e ngaahi kaveinga 'a e ngāue kuo fokotu'utu'u ma'a e Vāhenga Fili 10 pea pehē ki he ngaahi ngāue kuo lava pea mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi kolo ko ení 'e 12 'i he Vāhenga Tongatapu 10 pea 'oku meimei tatau pē pea mo e me'a ko ia 'oku hoko ko ia 'i he 2019. Ka te u kamata pē 'i he ngaahi kaveinga ngāue ko ia 'o e 'A'ahi ko ia faka- Fale Alea 2020. Pea u lave leva ki he ngaahi me'a mei he 2019 kuo

lava pea mo e ngaahi fiema'u vivili ko ia na'e fakahoko mai he 2020 pea u toki fakamā'opo'opo atu.

Kaveinga ngāue 'a'ahi Fale Alea 2020 Tongatapu 9

Halapule'anga

Ko e ngaahi kaveinga ko ia 'o e 'A'ahi ko ia faka-Fale Alea 'o e 2020. 'Uluaki ko e halapule'angá 'oku lolotonga fakahoko foki 'a e ngaahi, 'a e ngāue ki he ngaahi halapule'anga 'oku 'i ai e 'amanaki 'e lava 'o kakato ia 'a Tonga ni kātoa 'i he ta'u 'e ua ki he fā ka hoko mai. Tanu pea valitā 'a e fanga ki'i hala ko ia 'o e ngaahi koló pea mo e hala ko ia ki he ngoué. 'Oku ai 'a e fakamahino pē ki he kakai 'oku ai e ki'i, na'e ki'i toloi mai foki 'ikai ke lava 'a e ngāue ko eni 'o fai mo fakahoko he 'osi ko ia e tali e Patiseti 'i Suné 'i ai pē ngaahi me'a fakalao ke fakakakato kimu'a kae hoko atu e ngāue. Pea 'oku 'amanaki foki ko e kautaha 'e tolu te nau fakahoko 'a e ngāue ko eni 'i he fakalelei'i ko ia e halapule'anga. 'A ia ko e ua 'i Tonga ni pea taha 'i Vava'u. Ko e fokotu'utu'u na'a lava ke kamata 'i Sepitema ni pea 'oku ou fakahoko atu ai pē Sea kuo kamata 'a e tanu ko ia 'i he Falaite ko eni kuo 'osi 'oku fai 'a e *trial run* kamata mei Vahe 10 'i he hala ko ia vaha'a tofi'a ko ia 'o Kalaniuvulu ko Nuku, Tungī, Lauaki lele ai pē 'a ia ko e lele fo'i vaha'a tofi'a ko ia 'o meimei feitu'u Matangileomoe 'alu ai pē ia 'o tau ki he Halalíkú. Fo'i hala ko ia ko e hala 'oku ngāue'i tokolahi ia 'i he kakai e ngaahi kolo ko eni ngaahi tofi'a ko eni ka na'e fu'u tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito 'a e fo'i hala 'uta ko ia pea 'oku lolotonga lele atu e tanú ai 'i he taimi ni.

Filita vai

Ko ua ko e ngaahi filita vai ki he ngaahi 'api tahataha e koló na'e fakamanatu pē ki he kakai ko e taumu'a ia 'o e Pule'anga ke fakafilita vai 'a e 'api kotoa pē ka 'oku pau pē ke, 'oku ngāue fakataha ki ai e *MORDI, MIA* mo e *MEIDECC* ...

<009>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia: ... 'i he ngaahi filita vai, fai hono fakamā'opo'opo e ngaahi hingoa neongo pē 'oku 'osi kamata pē 'a hono tufa atu 'a e ngaahi filita, koe'uhi ke lava pē ko e filita pē 'e 1 e 'api, kae 'ikai ke filita 'e taha 'a e vai mei he kautaha ko eni 'e 3 ki ha 'api pē 'e taha.

Maama hala

Ko e ngaahi maama hala e kolo na'e tokangaekina e, 'i he, 'oku tokangaekina foki eni 'e he Potungāue Pa'anga, pea 'oku 'i ai pē 'amanaki 'e kakato ki Tongatapu ki 'aho 10 'enau ngaahi fiema'u ki Tisema fakataha pē mo ha tu'u lelei 'a e ngaahi hala hono tanu, koe'uhi kae faingofua ke mahino 'a e ngaahi fo'i maama ko ia 'oku fiema'u ke tu'u ki he ngaahi hala.

Fale lālanga

Ko e fale lālanga na'e tali foki ke langa ki he fale lālanga 'e 2, he vāhenga fili 'e taha ki he ta'u 'o fakafuofua 'e toki lele atu ai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai, kae *depend* he ma'u e kelekele mahino 'oku ma'u 'a e konga kelekele pau, pea 'oku kamata leva 'a Kolonga pea mo Makaunga 'i he fale lālanga, pea hoko pē ia ko e senitā e kakai fefiné 'o e kolo, pea toe

ngāue’aki pē foki ia ko e ngaahi fale hūfanga he hola ki ai ‘a e kakai he ngaahi fakatamaki fakaenatula.

Falemālōlō papālangi (hufanga he fakatapu)

Ko e ngaahi ‘api fiema’u falemālōlō papālangi, pē ko e falemālōlō fetongi mei he falemālōlō ponú, ‘oku hūfanga ‘i he fakatapu. Ka na’e, na’e mahino ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u pehé ni ‘i he ‘a’ahi ‘oku kei ai ‘a e ngaahi fāmili, ‘oku nau ‘i he tu’unga ko ia kae fiema’u vivili ia ‘anautolu ke feinga’i ke lava ‘o, ‘o fetongi ke nau ma’u ha’anau falemālōlō ‘oku ‘i fale pē, kae tautautefito kinautolu ko ē ‘oku faingata’a’ia, ‘oku *handicapped* mo e lahi foki e faingata’a’ia mei he suka pea kuo tu’usi e kauva’e, pea ko e me’a ia ‘oku ongo he, ‘i he taimi ni ‘i he kinautolu ko ia ‘oku nau lavea ngofua pehē.

Vai fakakolo

Fiema’u ki he vai fakakolo mahino ia ko e fiema’u ke lele ma’u pē vai fakakolo ‘oua ‘e tu’u, tokoni ki he mo’ui, pea ko e ako tokamu’a na’e ‘i ai e tokanga ki ai ‘a e fengāue’aki mo e Potungāue Ako ki he ngaahi feitu’u ko ia mo e ngaahi kolo ‘e fiema’u ki ai ‘a e ako tokamu’a.

Fiema’u kau ngoue ha māketi ma’a e fua e fonua

Fiema’u e kau ngoue na’e kumi e ngaahi, fekau ke kumi ha ngaahi māketi ke fua atu ki ai ‘a e ngaahi fua ‘o e ngoue. Pea na’e fakatokanga pē ke neongo ko e fu’u taimi fakataputapui eni e KOVITI-19 ka ‘oku mahu’inga pē ke kei hoko atu pē ngoue, koe’uhí ke ma’u ha me’atokoni ‘a e fāmili mo e kakai e fonua ‘o kei lava pē ke fakafolau atu ki muli he ‘oku kei lele pē ‘a e ngaahi vaka folau tahi.

Ko e fakamāketi’i ko ia ‘o e fala ko e ngatu mo e koloa fakamea’a ‘a e kakai fefine, na’e fai ‘a e tokanga ki ai pea neongo pē ‘oku ‘i ai pē e ngaahi kulupu nau lava pē ‘o fai e fetongi koloa ko eni mo e fengāue’aki mo e ngaahi kulupu fefine mei tu’apule’angá, ka na’e fakamahino pē ‘oku lava pē ke ‘i ai ha tokoni atu ki ai ‘a e Pule’angá ‘i he potungāue ko ia ke fefakatau’akí.

Nō ‘a e kakai fefine

Ko e nō ko ia ‘a e kakai fefine na’e ‘i ai ‘a e tokanga ki ai ‘a e kāinga ko eni ‘o e vāhenga fili ‘o Tongatapu 10 ki he nō pēseti ‘e 1 ko ia ke fakaivia ‘a e hou’eiki fefine, ‘a e fefine.

Langa fale afā

Ko e polokalama langa fale ‘a e, ko ia ki he afā na’e tokanga ki ai pea mo e kakai pea pehē foki pea mo e, na’e ‘i ai ‘a e polokalama ‘a e Paati ko ia ‘a e akai ki he langa fale, na’e fakaava ai ki’i fale ‘e taha ‘i Lapaha, pea na’e tokanga ki ai ‘a e kakai ke nau hiki honau hingoa na’e ‘uhinga foki ia kia kinautolu ‘oku, ‘oku ...

<005>

Taimi: 1030-1035

’Eiki Palēmia: ... ‘a e kakai ‘oku nofo hili kakai ‘oku nofo honau fale ‘oku holo honau falé he ngaahi afā kimu’a ka ‘oku te’eki ai ke lava ‘o langa hanau fale, ngaahi fāmili uitou mo masiva ange he fonua. Na’e ‘i ai pē ‘emau fakafuofua ‘oku ‘i he toko 20,000 tupu ‘a e ngaahi fāmili pehē pea na’e fakakaukau ke lava ‘a e 10,000 ‘i Tongatapu ni 5000 ‘i Vava’u 2000 ‘i

Ha'apai, 2000 ki 'Eua 1000 ki he ongo Niua ke lava ia 'o feinga'i he ta'u 'e 3 ko eni ke 5 ka hoko mai.

Ngāue ki he veve

Ko e ngāue ki he kapa veve 'api kotoa pē 'i Tongatapu 10 na'e mahino 'aupito pē kuo hiki ki 'olunga 'a e māhino 'a e kakai ke fakama'a 'a e veve ka 'oku kei 'i ai pē 'a e fiema'u ke hoko atu 'a e ngāue ki he veve ke ako'i e kakai ke nau anga ki hono fakafaikehekehe'i 'a e veve. Hangē ko e veve pelesitiki 'e toe ke, pea mo e, 'e toe lava pē 'o *recycle* 'o faka'aonga'i mo e ngaahi veve konā pē ko e *toxic waste* 'oku te'eki ai ke fu'u mahino lelei ia ki he kakai. 'Oku nau hanga pē nautolu 'o 'ai fakataha mo e veve angamaheni pea a'u ko ia ki he veve ko ē hangē ko e la'i'akaú 'oku malava ko ē ke fakapopó 'oku kei kau pē ia hono fa'o he veve 'o 'ave ki he kapa veve ke 'omi ki he lingi'anga veve. Ka na'e feinga ke fakamavahevehe'i e ngaahi me'a ko iá ke tuku pē ngaahi veve ko iá ke, tolu ke nau māvahevehe 'o tuku pē 'a e veve ia ko ē 'i 'apí ke fakapopo ai 'a e la'i'akaú mo e me'a ko iá kae fakamavahe'i 'a e veve ko ē 'oku *toxic* mei he veve ko ē 'oku 'ai ke 'ave ki Tapuhiá ke, pea 'oku 'i ai 'a e kole ai ki he Potungāue *Vevé Waste Authority* ke nau tokanga mai ki he tafa'aki ko iá ke tokoni ki he mo'ui 'a e kakai.

Ngaahi ma'u'anga mo'ui e kakai

Ko e ngaahi ma'u'anga mo'ui ko ia 'a e ngaahi koló. Na'e 'i ai pē 'a e tokanga ki ai. 'Oku 'i ai pē 'a e fa'ahinga 'i he'etau ngaahi koló 'oku ki'i tōlalo anga 'enau mo'uí mo e anga e ma'u ha me'a 'o 'enau ma'u'anga mo'uí pea na'e feinga pē ke fakama'opo'opo mai mo kinautolu na'a ala lava 'o fai ha tokoni ki ai.

Totongi ako e fānau

Ko e totongi ako ko ia 'a e fānau na'e fakamahino pē 'a e ngaahi founga ko ia 'oku 'i ai 'a e tokoni ko ia 'a e Pule'angá ki he totongi akó hangē ko e, mo e hoko atu e ako mei mulí pea 'oku 'i ai 'a e nō ki ai. 'I ai mo e ngaahi sikolasipi pea na'e feinga ke fakamamafa'i kiate kinautolu.

Polokalama fakamatamata lelei e fonua

Ko e polokalama ko ē *Beautiful* Tongá na'e 'i ai 'a e faka'amu pou pou 'a Tongatapu 10 ke nau pou pou ki he polokalama ko iá koe'uhí ke ma'a ange 'a e fonuá pea lava ai ke sai hiki hiki 'enau mo'uí ki 'olunga.

Faka'ehi'ehi/mateueu ki he KOVITI-19

Ko e faka'ehi'ehi ko ē mo e, ke fiema'u ko ē mateuteu ki he KOVITI-19 ko e taha ia e kaveinga mahu'inga na'e fakamamafa'i ki he kāingá koe'uhí na'a 'ohovalé kuo hoko mai e KOVITI ki he fonuá ke nau tokanga pē ki he ngaahi fale'i kuo 'omai mei he Potungāue Mo'uí hangē ko e fanofano ma'u pē, tauhi 'a e vā mama'ó pea mo e talangofua ki he ngaahi fakangatangata 'a e fonuá mo e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku 'omai mei he Potungāue Mo'uí pea mo e taha foki pea mo e kole pē ke nau kau mai 'i he 'aukai fakafonuá koe'uhí ko e kole pē ke nau kau kotoa mai ki ai ki he lotú he ko e founga pē ia 'e taha 'e kei lava ke ta'ofi ai 'a e hū mai 'a e mahaki ni kia kitautolu 'etau kei hao mai 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Teu langa halafakakavakava

Ko e taha ko e halafakakavakava mei Siesia pē ko Nukunukumotú ki Nukuleka vaha'a ko ia 'a Nukuleka pea mo Makaungá. Na'e mahino mai foki ko e taumu'a ngāue ko ení na'e 'osi

fakamohe pē mei ‘ulu he ko e langi mama’o ‘a e Tama Tu’i ko Tupou IV ‘i he’ene kei lākoefiē pea na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e ongo mape mo hono palani pea ‘oku fai e fokotu’utu’u na’a lava ke fakahoko ‘a e ngāue ko eni toe faingofua ange ai ‘a e fefononga’aki mei he Vahe Hahaké ki Nuku’alofa pea mo e foki. Pea pehē foki ki he Vāhenga Tonga ...

<007>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Palēmia: ... Tongatapu 9 pea mo Halaliku he ‘e tokoni lahi ia ki he kakai ke ha’u ko ē ki Nuku’alofā ni he ‘e vave ange ai ‘enau fou mai ‘i Tongatapu 10 ‘o kolosi mai ai ki Nukunukumotu ki Ma’ufanga pea ki Nuku’alofa pea nau foki atu ai he ha’u ko eni e fo’i hala ko eni hū mai ‘i Malapo mo Vainī ‘o ha’u ai he Hala Taufā. Ko e ngaahi kaveinga lalahi ia na’e fai ki ai ‘emau talanoá.

Ngaahi ngāue kuo lava mei he ‘a’ahi Fale Alea 2019

Ko e ngaahi ngāue ko ē kuo lava mei he fiema’u ko ia faka-Fale Alea 2019, Lapaha na’e fakalelei’i e halapule’angá neongo na’e te’eki ai ke lava kakato. Fokotu’u e ngaahi maama hala. Na’e fokotu’u e ngaahi maama hala ‘i Lapaha. Langa mo e *sidewalker* na’e toe faingamālie ange ai ‘a e ‘alu ‘a e fānau akó ki he akó neongo pē na’e kole mai ‘e Lapaha pē ‘e lava ‘o afe e fo’i halá ke ‘alu ‘o a’u ki Takuilau ka nau kole ange pē ko e ki’i toenga ko ē na’e toé ko e fo’i lele pē Hala Taufā. Na’e ‘ikai ke lava ke toe fai ha afe ki Takuilau kae toki ‘i ai ha sio ki ai ki he kaha’ú. Na’e ‘i ai e me’alele na’e, kau polisi fakakoló na’e fakahoko.

Talasiu ko e fakalelei’i ‘o e halá, fakalelei’i e ‘ato honau holo fakakoló pea mo pehē foki ki hono fakamaama, fokotu’u mo e ngaahi maama hala. Ko Hoi na’e lava ‘o tufa atu e ngaahi filita vai ki he ngaahi ‘api tokolahí, fokotu’u mo e ngaahi maama hala, fakalelei’i mo e halá pea fokotu’u foki mo e *side walk*. Ko Nukuleka na’e fokotu’u e maama hala mo fokotu’u mo e ‘elia malu’i makehe mei tahí *SMA*. Talafo’ou na’e fokotu’u mo e maama hala mo e fakalelei’i mo e ngaahi halá neongo ‘oku te’eki ai kakato. Ko Makaunga na’e fakalelei’i ‘a e halapule’angá, fokotu’u mo e maama hala, tanu pou mo e fale lālanga e kakai fefiné pea hoko pē ko e fale hūfanga ki he kakai ki ha tō ha fakatamaki fakaenatula. Ko Navutoka fakalelei’i hono toho’anga vaká, fakalelei’i mo e, ‘o e halá pea fokotu’u mo e ngaahi maama hala. Ko Manuka na’e fakalelei’i ‘a e toho’anga vaká na’e pehē ‘oku ki’i fu’u tahifo ‘ikai lava e *trailer* ‘o a’u ki tahi. Ko Kolonga na’e tanu pou ‘a e fale lālanga ‘a e kakai fefiné ke toe hoko ai pē mo e fale hūfanga ki he koló. Ko Afā ko e tanu ‘a e halapule’angá. Kamata hono fokotu’u e maama hala. Ko Niutōua, fakalelei’i e halapule’angá mo e fokotu’u e ngaahi maama hala. ‘Eueiki kuo ma’u honau konga kekekeke langa e ki’i fale lālanga ‘i ai pea ‘e hoko pē ko e holo fakakolo mo e fale hūfanga ke hola ki ai e kāingá he taimi e fakatamaki fakaenatula.

Ngaahi fiema’u vivili he ‘a’ahi Fale Alea Tongatapu 10 ki he 2020

Ko e ngaahi fiema’u vivili eni e ‘a’ahi faka-Fale Alea 2020 ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 10. Ko Lapaha fiema’u mei he kakai fefiné ke palau ha palau ke tokoni ki hono tauhi e ngaahi

‘apí mo e koló ke ma’a mo e polokalama tauhi ‘a Tonga ke faka’ofa’ofá ko e *Beautiful Tonga*. Kole ke fakamamafa’i ‘a e tautea’i ko ia e laku e veve noa ‘a e laku e vevé noa’ia he ‘oku ne uesia ‘a e feinga ke faka’ofa’ofa ‘a e fonua. Kole ke tanu e ngaahi ‘api ko ia ‘oku hanga ki tahí koe’uhí he ‘oku tu’u lavea ngofua ‘i he taimi ko ē ‘oku tō mai ai e matangi hangē ko ia na’e hoko ‘i he tō mai ‘a Hālotí. Ko Lapaha foki ‘oku fo’i kongá ia ko ē ki feitu’u fonua motu ki lalo ko íá ‘o lele ai ki Talasiu. ‘Ikai foki ke tau fa’a fakatokanga’i ‘etautolu ‘etau ‘alu ko ē he Hala Taufá pea uesia ia he taimi ko eni e tō ko eni ‘a e matangi e ngaahi ‘api ko íá kuo kai mai ia ki ‘uta pea ko e ‘uhinga ia ‘enau tokangá. ‘Oku lele pē ia pea mei he Lapaha ‘o ‘alu ‘o a’u ki Talasiu ‘a e palopalema ko íá. ‘E fiema’u pē ha fale hūfanga ki he ngaahi fāмили he taimi tō ai ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea ‘oku, pea toe fiema’u mo e *packing* ...

<002>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Palēmia: ... *house* ke fá’o ai e ngaahi fua ‘o e ngoué ki hono uta atu ki tu’apule’angá. Ko e fiema’u ko ení kuo ‘osi ‘omai he ‘Eiki Nōpelé, Kalaniuvalu Fotofili ‘a e kelekele ‘eka ‘e 1 ke tu’u ai ‘a e fale *pack* pea ko e *tender* ki he kautaha ko ē te ne langa ‘a e falé kuo ‘osi kamata ‘i he taimi ni. Mahalo pē ‘e vave pē ha kamata e langa e fale ko íá.

Kole na’a lava ke kamata ke vahe e kau toulekeleká ‘i he ta’u 60. Ko u kole pē ki he Minisitā Pa’angá hangē kiate au ko e tu’u he taimi ní ko e ta’u 60 ko e ta’u ia ‘oku kamata ai ‘a e vahe ko ia ‘a e kau toulekeleká. Pea na’e kau ai pē pea mo e tokanga ko ia ki he kau faingata’a’iá hangē kiate au ‘oku kau pē mo e, na’e kau mo ia hemau tokanga ki aí. Ko e kau faingata’a’iá foki hangē ko eni ‘oku, ko e fo’i me’a ‘e tolu ‘oku fua ‘aki ‘enau faingata’a’iá ka ‘oku sai pē ko e Minisitā ē ‘oku ‘i heni kuo me’a mai. Ko e kapau ‘oku ‘i ai ha fo’i faingata’a’ia ‘e tolu kuo te ma’u pea te te vahe kakato pē. Hangē ko eni ko aú ko u ‘osi ta’u 60 foki kuo ‘osi kau au he me’á pea ‘oku ki’i ketuketu hoku kauva’é ko e taha ia. ‘A ia te u, ko u tui ko e vahe tolu ‘e taha ‘o e fo’i vahe ko íá mahalo te u ma’u ka neongo pē ‘oku te’eki ai ke fai hano ‘eke ka ko e, pea kapau na’a ku toe po’uli mo hoku fofonga pea toe tuli mo hoku telingá ko ‘ene kakato ia ko ia ‘a e vahe ko ia ‘a e kau faingata’a’iá. Pea ko e kole pē ke toki, ko e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ē pea mo e ‘Eiki Minisitā ke na toki fakapapau’i mai pe ‘oku taimi ke ‘omai ha’aku ki’i vahe pē ‘ikai. Kae kehe ko e ngaahi me’a ia na’e ‘eke he ‘e, na’e ‘ikai ke, ‘o pehē foki ia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke te toki nofo pē mei he ngāué. Ka koe’uhí pē ia kuo te ‘osi a’u ki he fo’i ta’u ko íá ko e fakapale’i ia ‘o e ngāue fuoloa ma’a e fonuá pea ‘oange leva ‘a e fo’i monū’ia ko íá. Kae kehe toki fakapapau’i mai na’a ‘oku ‘ikai ke tonu ‘eku ma’ú.

Ko e Talasiu kole pē ke *upgrade* honau holo fakakoló ke ngāue’aki he fale hūfanga. Kole ke fokotu’u ha *side walk* he na’e lele pē halá ia e *side walk* ia pea, ‘i Lapaha pea hoko ia ki Hoi kae ki’i vaha’a vao foki ki’i afe ko ē ki Talasiú pea ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i *side walk* ia ai pea ko u kole fakamolemole ki he ‘Eiki Nōpelé he me’á pea na’a nau ki’i tokanga ki ai kae hiki atu foki ia ki Hoi. Ko e hā ‘a e, na’a nau kole pē ke ki’i, ka lava ‘o ki’i holisi ‘a e fale ‘o e kau polisi fakakoló ke faka, pea mo fakaivia e kau tō hina mo e kau tō meleni.

Ko Hoi ko e ngaahi fale tokoni koe’uhí ko kinautolu ‘oku ‘ikai ke lava hake honau, ‘ikai ke lava ‘o langa honau ngaahi falé. Fiema’u ke tokoni ‘o fakaivia e mātu’a tangata he ngoué ki tokangá mo e fiema’u ha misini fakapā tutu kakai fefiné. Pea kole ke toe vakai’i mo e Lao

Malu'i ko ē Fāmīlī he 'oku 'i ai hono ngaahi konga 'oku uesia ai e vā ko ē mātu'á mo e fānau pea 'oku, 'o toe talangata'a ange e fānau ia.

Ko Nukuleka fiema'u vivili ki he fōsoa koe'uhī 'oku 'alu pē taimi ia mo hono, 'a e 'auhia 'a e tahī he fonuá pea pehē ki he halapule'angá. Mahalo te mou me'a atu pē ki he ngaahi tā ko eni e 'osi 'a Hālotí ko e, 'oku uesia 'aupito e ki'i halapule'anga ia ma'a e, 'o Nukuleká he fōsoa pea 'oku toe, pea mau fakataha pea toki mahino kiate au tā ko ē 'oku toe uesia kātoa e fo'i takai ko ē 'o e ki'i motú. Motu foki e ki'i motú ia he taimi ni. Ha'u ko ē fo'i hala mei Makaungá a'u mai ki he fo'i konga na'e 'osi fe'alu'aki pē tahí ia pea 'oku 'osi lele fo'i hala ia ai 'o tanu ka 'oku, ka ko e taimi ko ē 'oku hu'a ai e tahí ia 'oku tahi pē ia mei he tafa'aki ko ē pea tahi mei he tafa'aki ko ē pea toki 'alu ia ki he fo'i konga ko ē 'oku 'i ai 'a Nukuleká 'oku ki'i ma'olungá. Ko e 'osi ko eni 'a e ngaahi fo'i afā ko eni 'oku nau fakahoko mai 'oho mai e tahí ia mei he tapa ko ē fo'i fōpotopotó 'oho mai ia ki loto 'i he me'á. Tongo takai foki 'a ia 'oku hū mai ia he tongó 'asi mai ia ki he ngaahi 'api 'uta ko ē ki lotó ko e ki'i kolo ...

<002>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Palēmīa: ...foki 'oku lahi ai 'a e kava Tongá, pea ko 'enau ma'u'anga mo'ui ia, lelei 'aupito e kava Tonga. Ko e ki'i tō kava ko ia 'oku ofiofi ko ē he me'a, ngaahi fo'i 'api tukuhau ko ia, mate kātoa ia he fo'i he me'a ko eni, pea na'a nau ongo'i 'aupito e fakamasiva ko ia, ka 'oku ki'i fakamatala pē ai ko e anga ia e hoko ko eni e palopalema 'o e feliuliuaki e 'ea, ko e palopalema ia 'oku hoko ki he ki'i konga ko eni hotau kāinga ko eni he ki'i fo'i vilo takai ko ia, 'oku toe 'alu ia ke si'isi'ia ange 'a e ki'i fo'i kolo.

Fiema'u ha ngaahi maama hala, pea mo e fiema'u ke 'āa'i e 'apiakó, pea mo e fiema'u ha ki'i fale afā ki he faiako pulé ke nofo ai he 'oku nofo pē faiako pulé he loki ako 'e taha. Pea hūfanga pē 'i he fakatapu 'o ngāue'aki pē 'a e falemālōlō ko ia papālangi 'o e fale ako ka 'oku 'ikai ke fu'u loko sai mo e tūkunga e, 'o e falemālōlō ko ia 'a ia 'oku 'i ai 'a e kole mai, 'a e fiema'u ki he me'a ko ia ke fai ha tokoni.

Na'a nau kole mai pē 'a e halafakakavakava ko ē mei Siesia ki, mo Nukunukumotu pē ki Nukuleka 'i he vaha'a ko ia mo Makaunga nau tui e kāinga ni 'e fakalalakala ange ai mo solova e poloka ko ia mo e *congestion* ko ia 'a e ōmai ki Tonga ni ki Nuku'alofa ni mei Hahaké, pea pehē pē foki pea mo halaliku. 'I he taimi te nau feinga mai ai ki Nuku'alofa 'e ngali ke vave ange fou mai ai, pea ko e taha ke faka'ai'ai e langa fakalalakala hangē ko e *tourism, fisheries* pea pehē ki he ngoué ke toe fakalalakala ange 'i Vahe Hahake.

Ko Talafo'ou na'e fiema'u 'a e 'uhila ma'u'anga ke lava a'u ki he'enau ma'u'anga vai, ke kole ke fakakakato hono teke e ngaahi hala ko ia 'i 'uta. Fiema'u ke fakaiivia e kau ngoue meleni he ko e ma'u'anga ivi ia mo e vave ia kia kinautolu, mo fiema'u ke fakalelei'i 'a e tautea ko ē faito'o konatapu he 'oku lahi 'ene hoko 'ene maumau ka 'oku si'isi'i e tautea ia ko ē 'oku hilifaki, 'a ia 'oku ou tui ko e palopalema ia 'oku 'osi mahino kia kitautolu e konga ko ia, 'oku fai 'a e ngāue ki ai 'a e Minisitā Lao 'i he Lao ko ia ki he *Drugs*.

Ko e, na'e kole na'a lava 'a e *middle school* ko ē 'i Talafo'ou ke lava 'o a'u ki he *form 4*, kae 'oua 'e ngata pē 'i he *form 2*, koe'uhi ke 'oua 'e toe si'isi'i 'a e toe ō mai ki ha feitu'u kehe, kolo ni 'i he 'osi 'a e *form 2*.

Fiema'u vivili ko ia 'a e *foreshore*, 'oku vave 'a e 'auha ko ē 'a e fonua he taimi fakatamaki fakaenatula, mahalo moutolu 'oku mou lava atu ki he matātahi ko eni 'oku 'osi 'ilonga pē 'a e ofi 'a e kai mai 'e he tāhi ia 'o meimei a'u mai ki hala, mo e fakaivia pē 'a e kakai fefine ke nau lava 'o fakama'a 'a e koló, koe'uhí ko e *beautification*.

Ko Makaunga, ko 'enau pou pou pē ki he halafakakavakava mei Siesia ki Nukunukumotu he vaha'a ko ia 'o Nukuleka mo Makaunga, pea mo e hala mo e ngaahi honau hala 'i koló pea mo e hala ngoue.

Navutoka, ko e kole eni na'a lava ke nō 'a e fānau ako 'univesi, ki he ako 'univēsi, ke nau foki mai toki totongi 'a e nō ko ia. Fiema'u ke fokotu'u ha *sidewalk* ke toe malu ange 'a e fefononga'aki 'a e hala, kole ke kātoa homau ki'i feitu'u 'oku nau vakai ko ē ki he *sidewalk* 'oku nau faka'amu ke nau kau kotoa he *sidewalk*. Kae kehe ka 'oku toe hiki hake ai foki 'a e *face* e fonua pea nau toe tokanga ange ke fakama'a ki he faka'ofa'ofa ange fonua.

Ko e fiema'u ke kamata he ta'u 60 'a e monū'ia mālōlō 'oku ou tui nau 'osi lave au ki he me'a ko ia 'anenai.

Kole ki he ngāue ki he 'one ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia: ... 'one 'o e koló ke 'oua 'e toe fa'a tata kaiha'asi 'a e matātahí 'oku mo'oni ia. Fiema'u 'a e ngaahi papa ke fakatokanga ke tapu'i 'a e laku noa'ia 'a e veve mo e kole ki ha pamu vai he 'oku 'ikai lava 'a e solá 'o tufaki e vaí ki he 'enau fiema'u fakakoló. Mahalo na'e 'osi 'i ai pē 'enau sola pamu vai sola ka 'oku mahino eni ia 'oku 'i ai pē palopalema he'ikai fu'u mālohi ke tufa e vaí ke kakato e koló.

Ko Manuka fiema'u ha sola ke tokoni ki he pamú vai lolotongá kae vave ke nau feau 'enau fiema'u vaí. 'A ia ko e palopalema pē ki he vai fakakoló. Fiema'u ke fakalelei'i e toho'anga vaká fu'u ma'olunga 'ikai lava e ngaahi me'alelé 'o hifo ki, fakalelei ki tahi. Ko e tanu ko e 'uhinga eni tanu foki 'a e fōsoá pea, 'a Navutoka pea mo Manuka pea ko e fo'i matapā 'oku pē he koló o ko ē ki tāhi ka 'oku fu'u ma'olunga ia pea tahifo. 'Ikai ke nau fu'u lava lelei 'o toho vave honau vaká ki 'uta kae tō ha matangi pea 'oku, ko e me'a ia 'oku nau kole ki aí 'uhinga ia 'enau faka'amú ke me'a. Pea 'oku nau toe lele mai nautolu ki Talafo'ou feingá ki'i vaha'a ko eni 'o Niutao ki me'á ke toho'i ai e vaká ki 'uta koe'uhí 'oku tokalelei. Ka ko e ki'i palopalema ko iá 'oku fai pē 'a e sio ki ai. Ko e kole ha fo'i maama ki he 'apisiasí ke maama e fononga ki he lotú. Kole ke fakalōloa e taimi e tā 'o e nō totongi akó. Fiema'u ha tangikē vai. Ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ka 'oku fai e ngāue ki ai 'a e ngaahi tangikē vaí.

Ko e Afā, ko Afā fiema'u e fo'i maama ke afe ki he 'api lautohi pule'anga fiema'u pea mo e, ke tofu e ngaahi 'api siasí he ngaahi tangikē vai. Fiema'u 'a e holo fakakolo ke fakahoko ki ai e ngaahi fakataha fakakoló. Fiema'u ha fale koka'anga lālanga ma'a e kakai fefiné. Kole na'a lava ke fakakau atu 'a e polokalama tanu halá 'a e ngaahi 'api fo'ou 'e 17 na'e toki tofi. Ko e fiema'u ha toho'anga vaka. Na'e fiema'u 'oku meimei tataui eni pea mo e fiema'u ko ia 'a Manuka 'i he toho'anga pea mo Navutoká he toho'anga vaká he ko e ma'u'anga mo'ui ia 'a e koló. 'Oku 2 pē ko tokanga pē pea mo ngātai ka 'oku maumau'i 'e he matangi 'enau vaká he taimi ko ē 'oku tō ai 'a e ngaahi fakatamaki. Kole ke fakakakato 'a e ngaahi maama halá ke tofuhia e ngaahi feitu'u 'oku fakapo'uli he koló. Fiema'u ke vakai 'a e laiseni

fakatau kava mālohí 'i he pisinisi he koló. 'Oku ne uesia e ma'uma'uluta e nofo e koló pea 'oku ne fakatau atu ki he fānau te'eki ke ta'u fakalaó 'a e sikaletí mo e kava mālohí. 'Ofa pē 'oku fanongo e 'Eiki Minisitā Polisi ki ai. 'Oku 'i ai e ki'i fale ai na'e hoko pē eni he taimi na'a ku kei Minisitā Polisi ai. Na'e, nau 'alu atu 'oku 'ohovale au ia 'oku 'i ai e ki'i laiseni ia 'a e ki'i fale ko ení 'oku tu'u 'i ai. 'Ikai ke 'i ai ha laiseni ia 'i Kolonga ka 'oku 'i ai 'a e laiseni ia e ki'i fale ko ení 'o tu'u ia 'i Afā. Pea 'oku fonufonu pē tamaikí ia he, 'i he 'ai kava mālohí pea na'e 'osi hoko ai 'a e faingata'a 'o mole ai e mo'ui ka 'oku, ka ko u, 'oku toe fai mai pē 'enau kolé pē he'ikai lava ke to'o e laiseni ko iá koe'uhí 'oku ki'i si'isi'i e koló. Kae kehe 'ikai ke u ma'u lelei he taimi ni ki he me'a fakalaó ka nau manatu'í nau 'oange ke fai e ngāue ki ai he taimi nau kei Minisitā Polisi aí.

Ko 'Eueiki fiema'u ha palau ke tokoni ki he kāingá. Fiema'u ha fakaloloto e hū'anga ko ē taulangá. Mo'oni ia. 'Oku, na'e fiema'u fuoloa 'aupito pē mo ia. Fiema'u ha 'ofisa mo'ui ke nofo ma'u 'i he motú. Fiema'u mo ha 'a'ahi tu'o 1 ange e polisi ki he motú. Fu'u lahi e fakataka puaká. Kole ke tokoni e ngaahi fale nofo'angá ...

<002>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia : ... ke langa hake, 'osi eni ia e ta'u 'e 30 honau motu'á 'oku fu'u motu'a 'aupito.

Ko Kolonga, na'e, ko e fiema'u 'a e senitā ko ē mo'ui 'oku ai 'a e ngaahi me'a he *ramp* pea mo e falemālōlō ko ia hūfanga he fakatapú 'i he senitā mo'uí ke toe fai hano fakalelei'i.

Ko Niutoua fiema'u he fakatahá 'a e hala mo e ngaahi fakatafengá ki he taimi ko ia 'oku tō ai 'a e 'uha lahi ke ngaahi fakalelei'i. Fiema'u 'a e langa 'a e mala'e va'ingá ke lelei pea fiema'u ke 'i ai ha le'o ki he mātangá ki Ha'amonga he 'oku ngata pē 'ene le'ó 'ana ia he 'aho Tokonakí, ka ko e 'aho Sapaté 'oku fa'a tokolahi 'a e kakai 'oku nau ō mai ki ai ka ko e fiema'u ha le'o. Fiema'u ke fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai he tokolahi e nofó, 'a ia 'oku ai 'a e fiema'u ki he ma'u'anga vai ko ia 'a e koló. 'Oku a'u ki he 10 mo e 11 he po'ulí kuo pau ke nau tāmata'e'i 'enau vai... 'Oku fiema'u pē 'a e to'utupú ke tauhi ke maau ki he anga fakafonuá. Na'e 'i ai e tokanga 'aupito ki he tafa'aki ko iá ki he ngaahi ki he tauhi 'a e anga fakafonuá ke matauhi. Meimei hangē ko e fakakaukau ko ia na'e 'asi hake 'oku ai e fo'i lao 'oku ne pehē 'oku uesia 'a e vā 'o e mātu'á pea mo e fānau. Ko e lava ia 'a e ngaahi fiema'u ko ia na'e toki fakahoko mai vivili.

Vahevahe silini tokoni vāhenga Tongatapu 9

Te u ki'i faka'osi atu 'aki ai pē na'e, ko e anga foki e vahevahe ko ē e pa'anga fakakoló, pa'anga e *constituency* ko e vahevahe ko ia 2019/2020 pa'anga foki 'e 200,000 kilu. Ko e fo'i kolo 'e 12 'oku nau taki 1 mano, 1 mano pē 'a kinautolu, pea 'i ai leva 'a e pa'anga 'e 30000 'oku tuku ia ma'a e ngaahi me'a fakalūkufua ko ia 'a e vāhengá, 'a ia 'oku tānaki ia 'oku 120000, pea toe ko ē 'a e fo'i 50000 toki vahevahe leva 'a Niutōua, Kolonga, Navutoka pea mo Lapaha, he ko nautolu 'oku tokolahi angé. Pea nau vahevahe fakafo'i'ulu ia 'a e fo'i toenga 50000 ko iá pea tānaki ia ki he'enau 10000 ko e anga ia 'emau vahevahe 'emau sēniti fakavāhengá. 'Oku te'eki ke vahe 'a e patiseti ko ia 2 mano 5 kilu ki he 2021, ka 'oku ngalingali pē te mau ki'i sio ki he tokoni ki he'emau valitā.

Fakamā'opo'opo

Ko e fakamā'opo'opó, hounga pē 'a e fa'a 'a'ahi faka-Fale Aleá ko ha faingamālie makehe ia ke fai ai ha fe'iloaki 'a e motu'á ni mo e kāinga he Vāhenga Fili 'o Tongatapu 10. 'Oku 'i ai 'a e ivi ngāue makehe 'oku ma'u mei he felingiaki mo e ngaahi fakakaukāú he ngaahi fakataha ko ení. 'Ikai ke ngata pē 'i he 'omai 'a e ngaahi fiema'u vivilí, ka 'oku ai pē 'a e femahino'aki pea mo e ngaahi ngāue kuo lava talu mei he faka-Fale Alea e 2019, pea a'u mai ki he 'a'ahi ko eni 'o e Fale Alea ko ení 'i he ta'ú ni. Ko ia pē 'a e fakamālō. Fakamālō atu Sea 'i he ma'u 'a e faingamālie ke fakahoko atu ai pea mo fai foki 'a e 'a'ahi ki hoku Vāhenga Tongatapu 10 'i he ta'ú ni. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato : Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá 'i he fakamaama lelei 'ene me'a 'a'ahí. Ko u kole ki he Falé ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1130-1135

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato. (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Komiti Kakato : Mālō kuo lava lelei e fakamaama kuo fai 'e he 'Eiki Palēmiá he'ene 'a'ahí. Kole atu ki he Hou'eiki ka 'oku ai ha taha 'oku fie me'a mou me'a mai. Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau : Sea fakatapu atu ki he Feitu'una mālō e fua e fatongia mamafa mafatukituki hotau Falé ni 'Eiki Sea. Ko u tui 'oku fiema'u pē 'a e 'eikivaka ia 'oku tā ki 'uta tā ki fanga tā ki 'olunga, ke ne tataki hotau Falé. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou fakafeta'i ki he 'Otua. 'Eiki Sea ko e lipooti ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá 'Eiki Sea, fanongo e motu'á ni ko e lipooti matu'aki mā'opo'opo 'aupito 'aupito 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e, 'oku totonu pē foki ke 'asi e naunau ia ko ení 'Eiki Sea mei ha taki 'o ha fonua. Pea 'i he hā ko ē 'a e naunau ko iá 'Eiki Sea, 'oku ne hanga 'o sipela mai 'a e fa'ahinga 'imisi 'oku totonu ke fiefia ai e kakai 'o e fonuá, fiefia hono vāhengá fiefia e Falé ni. Ko u sio ki he lipootí 'Eiki Sea 'oku ha'u ki he'eku fakakaukāú 'a e fa'ahinga 'ofa ko ē 'a e tamaí ki he'ene fānaú 'Eiki Sea. He ko e 'Eiki Palēmiá 'Eiki Sea 'o ha fonua 'oku hangē nai ia ko ha *father figure* ko e fika 'o e tamaí ki he fonua. Pea ko ia ko 'eku tu'u hake ko ení 'Eiki Sea ke u fakamālō ki he lipooti ko ení, he 'oku tui e motu'á ni 'Eiki Sea ko u hikihiki hifo 'a e ngaahi mea' ko ení kau ai e fōsoa Nukuleká, he 'oku ou hanga 'o 'ohake e me'a ko ení 'Eiki Sea he 'oku ai mo e fōsoa ia 'o Holopeka.

Ko u hanga 'o 'oatu 'a e ngaahi me'a ko ení 'Eiki Sea ke u tñaki pē au ki he tangata'eiki Palēmiá koe'uhí ko e anga ē 'eku fakakaukau ki he mafatukituki pea mo e mā'opo'opo e lipooti ko ení 'Eiki Sea. Ko e, na'e lave ki he vevé. Kau eni 'Eiki Sea 'i he kaveinga matu'aki ma'olunga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea ke hā mei ha vāhenga fili 'Eiki Sea. Mea'i pē ia 'e he Feitu'una 'Eiki Sea, talu mei he 2014 mo 'emau hanga 'o teke 'a e fa'ahinga misiona ko ení mei Ha'apai 'o faai mai pea 'oku 'asi mai eni mei he ngaahi vāhenga filí 'Eiki Sea pea 'oku ou fakamālō ai ki he tangata'eiki Palēmiá.

Ne u lele mai 'aneuhu 'Eiki Sea mei Houmakelikao ke u fou mai ki hení ko u fakatokanga'i 'a e mala'e 'akapulu ko eni 'i 'Apifo'ou' 'oku 'ikai ke toe fai ha va'inga ka 'oku tu'u 'a e ngaahi talamu veve mahalo 'oku 8 pē 10. Ko 'ene 'asi ko iá 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o ne hanga

'o fakahā mai 'a e fa'ahiga *mindset* pea mo e fa'ahinga lēvolo 'oku mahiki ki ai e fonuá fakatatau ki he sivilaisé. Pea neongo pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ni'ihī 'oku kei ta'utu pē he ve'e *dustbin* pea 'osi pē pea malanga pē ia 'o 'alu kae kei laku pē vevé ia ai, ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he fa'ahinga kaveinga ko ení he'ene hū mai ki he *leadership* pē ko e founa tataki 'o e fonuá, 'oku ne 'omi 'a e faka'ilonga lelei ki he kaha'ú pea 'oku ou pou pou ki he tafa'aki ko iá 'Eiki Sea.

Ko e taha e me'a 'oku ou pou pou ki ai 'Eiki Sea ki he lipooti ko ení koe nō ko ē 'a e fānaú ko ē he'enua ako 'univēsítí. Mea'i pē 'e he Feitu'una 'Eiki Sea, kātoa 'a e ngaahi fonua 'i māmani 'oku nau 'oange 'a e faingamālie ko ení ki he'enua fānaú. Pea 'oku ou tui ko e faingamālie ko ení 'Eiki Sea he'ikai ke ngata pē 'i he vāhenga ko ení ka 'e lava ke *extend* mai ke ne hanga 'o kapa kātoa 'a e ngaahi vāhenga 'e 17. Ko e hala ngoué ko e *sidewalk* 'Eiki Sea pea ko u 'ai pē ke u fehu'i hení pē 'oku na'e 'i ai ha *sidewalk* 'o Tongatapu 9. He ne u fanongo foki au 'Eiki Sea he lipooti ko ia he uike kuo 'osí na'e 'osi a'u mai e ki'i *sidewalk* ia ki he tafa'aki ko ē Tongatapu 9. Kapau 'oku pehē 'Eiki Sea pea te u lāunga leva au ia he 'oku 'ikai totonu ke *sidewalk* 'a Tongatapu 9 ia koe'uhí na'e totonu ke tali pē ia. Hā e 'uhinga 'oku hūhū hake ai hono tuliki 'ona ia 'o kau ia he *sidewalk* kae hili ko iá 'Eiki Sea na'e totonu ke 'oua 'e kau 'ene *sidewalk*.

Ko ia ai 'Eiki Sea ko e ki'i me'a 'e taha 'oku ou faka'osi 'akí ko e fale lalanga 'e 2 'i he vāhenga fili 'e taha.

Fokotu'ú 'ai Lipooti 'A'ahi Tongatapu 9 ko e Lipooti Fakafonua 'oku ne fakafongā'i ngaahi fiema'u fakalukufua e fonua

Ko hono fakalūkufuá 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmíá. Pea te u hanga leva 'Eiki Sea 'o fokotu'u ki he 'Eiki Palēmíá e ki'i fakakaukau ko eni he ...

<008>

Taimi: 1135-1140

Mo'ale Finau: ... pongipongi ni, ke kātaki pē 'Eiki Palēmíá, 'ai ā mu'a e lipooti ko ení 'Eiki Sea ko e lipooti ia 'a hotau fonuá fakalukufua, lipooti 'a Tonga ko hono 'uhingá 'Eiki Sea, he ko e kātoa kātoa 'emau ngaahi fiema'u 'oku 'i loto ia 'i he lipooti ko eni. Pea 'oku ou tui 'e fiemālie pē ki ai 'a e 'Eiki Palēmíá koe'uhí ke hoko ia ko ha'atau lipooti fakafonua, pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau paasi e lipooti ko ení 'Eiki Sea koe'uhí he 'e fiefia kātoa ai e kakai e fonua he lipooti ko eni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a Tongatapu Fika 9 pea toki hoko mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Penisimani Fifita: Sea kātaki pē ko e fakamahino pē ki Ha'apai 12 'oku te'eki ke 'i ai ha *sidewalk* ia 'a Tongatapu 9, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha *sidewalk* ia 'a Tongatapu 9, ka ko e Tonga *Beautiful* 'oku tonu ke mea'i lelei ia 'e he Minisitā 'o e Takimamata, ngaahi kolo ko ē 'oku nau talu 'enua kapiteni eni he mei ta'u 'e 10 he fakama'a, 'oku tonu ke fakapale'i kinautolu, hangē ko e me'a 'a e Fakafongā mei Ha'apai. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui pea hoko mai 'a Tongatapu Fika 4. Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki. Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālie, ‘uluakí ‘oku ou ‘uluaki fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā hono vāhenga, Vāhenga 10 ‘i he lipooti faka’ofa’ofa kuo tuku mai ki he Fale ‘Eiki.

Poupou ki he ngāue ke tokangaekina e ma’a/faka’ofa’ofa e fonua

‘Uluakí pē ‘Eiki Sea ko e poupou lahi ki he ngaahi ngāue ko ē kotoa ke tokangaekina e veve mo e ma’a mo e faka’ofa’ofa ki Tonga he ko e fa’unga tonu eni ki he mo’ui lelei ‘a e hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua. Na’e ‘omai foki ‘e he vāhenga ha fehu’i fekau’aki pea mo e ngaahi tokoni ko ia ki he *disability*, pea ko u fiema’u pē ‘Eiki Sea ke fakahoko hano fakama’ala’ala.

Kimu’a ke u lave ki he kongalalahi ‘e 3 ‘oku siofi ‘e he *disability* pē ko e ngaahi tokangaekina pē ko e ngaahi me’a’ofa ko ia kia kinautolu ‘oku ‘i ai e uesia ki honau sino, ‘oku ‘i ai e kaveinga lalahi ‘e 2 ‘oku fakahoko hono siofi, ‘a ia ko e ‘uluaki ko e malava ko ia ke luelue pē ko e *mobility component* ‘o malava ‘o fakahoko e ngāue fakae’aho, pē ‘e malava ‘o luelue pē ‘oku tokoni’i ‘ene luelue takai holo ‘a e tokotaha ko ia.

Ko e ua pē ko e *care component* pē ko e tafa’aki ia ki hono tokangaekina ‘o e tokotaha ko ia, pē ko e tokotaha ko ia ‘oku tokoni’i ia ‘i he’ene ngaahi ngāue kotoa pē fakae’aho, ‘i he’ene ma’u me’atokoni, ‘i he’ene kaukau mo e ngāue’aki e *bathroom* hūfanga ‘i he fakatapu, pē ‘oku kuki atu ‘e ha taha ‘ene me’atokoni.

‘A ia ko e ngaahi ‘uuni me’a lalahi ko ia ‘oku ne hanga siofi ‘a e ngaahi *criteria* lalahi ‘e 3. ‘A ia ko e ‘uluakí ko e *mild*, ko e ua ko e *moderate*, ko e tolú leva ko e *very severe* pē ko e taupotu tahá ia. ‘A ia ‘i he lēvolo fika ‘uluaki ‘o e *disability*, si’isi’i tahá ia ‘e malava ko e tokotaha ko ení ko ‘ene faingata’a’ia pē ‘i he’ene luelue holo, pē ko ‘ene mamata, pē ko ‘ene fanongo, pē ko ‘ene tokangaekina ‘a hono sino, pē ko ‘ene mo’ui fakae’aho.

Ko e fika uá leva ko ha tokotaha ‘oku ne ma’u ha uesia ‘oku lahi hake ‘i he taha pea malava ua pē lahi hake ai, ‘a ia ‘oku uesia ‘ene luelue holo, uesia pea mo ‘ene tokangaekina hono sinó, uesia pea mo ‘ene mamata pea mo ha ngaahi ‘uuni me’a pē ‘i he’ene mo’ui fakae’aho. ‘A ia ‘e malava heni Sea ko ha tokotaha ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o luelue holo pea ‘ikai ke lava ‘e ia ‘o fafanga pē ‘e ia ia, fakae’aho.

Ko e tolú leva ko e *severity category* pē ko e taupotu tahá eni, ko ha tokotaha eni ‘Eiki Sea kuo tokoto ‘aupito pē ‘ikai ke toe lava luelue holo ‘ikai ke ne toe lava ‘o tokangaekina hono sino mo e ngaahi fiema’u fakae’aho, pea ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito ia ke tokangaekina ia ‘e ha tokotaha kehe kae malava ke lava ‘a e ngaahi ngāue fakae’aho hangē ko e ma’u e me’atokoni pea mo hono ‘ave ‘o kaukau mo e ngaahi ‘uuni me’a fakae’aho kātoa ko ia hūfanga he fakatapu.

‘A ia ‘Eiki Sea ko e ngaahi lēvolo kehekehe pē ko e ngaahi *category* ko ení, *mild*, si’isi’i taha, lotoloto ko e *moderate*, pea ko e taupotu tahá ko e ...

<005>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... *severity* ia ‘oku sivi’i ia ‘e he timi ‘a e Potungāue Mo’ui ‘o *assess*

‘a e kakai pea toki ma’u ai ko fē lēvolo ‘oku ‘i ai, pea fakatatau leva ki ai ‘ene me’a’ofa pē ko e tokoni ‘a e Pule’anga mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Minisitā Mo’ui ‘oku ou lave’i pē ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi *welfare system* ‘a māmani ‘i ai e ngaahi fa’unga e ma’u e ngaahi monū’ia pehē ‘ene kau sitiseni me’a mai Tongatapu Fika 4.

Fiema’u fakama’ala’ala ki he hala fakakavakava mei Nukunukumotu ki Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he ho’ataa ni fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea tuku pē mu’a ke u fai ha ki’i lave nounou pē fekau’aki mo e ongo lipooti ko eni mei Tongatapu 10 mo e fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 10 ka ko e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga ‘i hono ‘omai e ongo lipooti kakato ko eni Sea. Ko e fanga ki’i fehu’i pē eni ia ‘oku nounou ke tokoni mai pē ki he’ene me’a na’e me’a ai kau ki he halafakakavakava ‘oku poupoua ‘e he kāinga ke fou mei Nukunukumotu ‘o fou atu pē ki Nukuleka. ‘Oku ou kole pē au ke fakama’ala’ala mai pē ko ‘etau halafakakavakava eni na’e ‘ai eni ke fou mai mei Folaha ‘o a’u mai ko ē ki Tongatapu 4 pē ‘oku ‘osi liliu ia ki hē pe ko ha halafakakavakava kehe pē ia ‘oku fakakaukaua ke ki’i fakama’ala’ala mai pē Sea he tafa’aki ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Kehekehe pe palani langa hala fakakavakava mei Nukunukumotu ki Nukuleka

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea ka ko u fakamālō ‘aupito ki he fehu’i ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 4. Ko e halafakakavakava kehe pē eni ia. Ko e palani ko ē kuo vakai ki ai e motu’a ni ko e palani ia na’e fa’u ia he taimi ko ia ‘o kei lākoifie ‘a Tupou IV. ‘A ia na’e ‘osi tā ‘osi ai pē fo’i halafakakavakava ia ko eni ki me’a ki Folaha mo Longoteme pea ‘i ai pē mo e fo’i halafakakavakava ko ē. Ko e taimi ni ‘oku tau lolotonga talanoa he fo’i halafakakavakava ko eni ki Folaha ki’i nounou ange foki ia. Ko e halafakakavakava ko ē ‘oku kilomita ia ‘e 2 ‘a e fo’i ‘alu ko eni ki he vaha’a ‘o Nukuleka pea mo Makaunga, kā ko e fo’i lele ia ko ia ia na’e toe ‘i ai mo e fo’i tā palani ia he fo’i tu’u ko ena ‘a Pātangata mo e fo’i ‘elia ko eni na’e fai ko eni ‘ai ko eni ki he mala’e tāpulu. Ko e fo’i ‘elia ia hangē ko ē na’e tu’u he mape ko ia fakakaukau ia ko e ‘ai ke vahevahe pe ko e hā ha *development* ki ai he kaha’u pea ko e fo’i ‘alu ko ē ‘a e fo’i halafakakavakava ia ‘oku ‘ikai ke ha’u pē ia ‘o lele mai ia ‘o lele mai ‘o ‘ikai ke ha’u pē ia ‘o tau mai ki ai ‘o ‘alu ‘o takai pē ia ‘o a’u mai ki he fo’i Hala Vuna ‘o ha’u ai. Ko e fo’i, pea na’e pehē pē mo e fo’i halafakakavakava ko eni ki Folaha na’e kolosi atu mo ia ‘o lele pē ia ‘i tu’a ‘ikai ke ‘alu ia ki lotokolo ‘o lele pē ia ‘o tau ki he Hala Vuna ‘o pehē hifo e ki’i fo’i halafakakavakava ko ē mei Nukunukumotu ki Nukuleka ‘o nau fou mai ki kolo.

Ko e tu’u foki ia he taimi ni ko e fo’i halafakakavakava ko ē ‘i Folaha ‘oku hiki mai ‘o fou mai ia ‘o tau mai ia ‘e ‘i ai e fanga ki’i kongā ‘api ia ‘e to’o ‘i he me’a, to’o ‘i heni to’o he tafa’aki ko eni ki Nuku’alofa ni pea to’o pea mei tafa’aki ki Folaha. Ko e ‘uluaki fo’i seti ia ko ē na’e lele pē ia he hala ‘o lele pē ia ‘i tu’a pea te toki hū atu pē ki loto kae lele pē fo’i hala ia hangē ha fo’i *highway* tau ki me’a. ‘A ia ko e anga ko ē, ‘ohovale au he’eku ma’u mei he *Ministry* ko eni e *Land and Survey* ‘a e fo’i me’a ko ia pea ‘oku ou ‘osi hanga ‘e au ia ‘o faitaa’i pē ‘ai hono fo’i *banner* ‘o tuku pē hoku ‘ofisi pea hangē ko e Hou’eiki ‘oku tuku pē

'i me'a, 'i he Kapineti. Ko e fai pē vakai ki ai 'oku faka'ofa'ofa e fo'i tu'u 'a e fo'i fakakaukau. Ka ko 'ena kehekehe pē kināua mālo.

Poupou ki ha halafakakavakava mei Nukunukumotu ki Nukuleka

Mateni Tapueluelu: Fakamālo atu ki he 'Eiki Palēmia 'i he fakama'ala'ala ko ia. Ko hono 'uhinga pē Sea 'oku ...

<007>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu : ... 'i ai e poupou ia ki he fakakaukau ko ia, ko hono 'uhingá ko e anga 'o e tu'u fakasiokālafí 'a hotau fonuá. 'E tokoni lahi 'aupito eni ia 'i he taimi ka hola ai 'a e kāingá mei he feitu'u ma'ulalo ko ia 'o Popua, Fangaloto, Nukunukumotu. Kapau 'e 2 pehē ha halafakakavakavá ko e taufetuku ki he ngaahi konga ma'olunga hotau motú ni. 'I ai e poupou ia ki ai, he ko e tu'u ko ia he taimí ni kapau 'e fai ha feinga pehē mai ki he halafakakavakava ko ení 'a ē 'oku lolotonga alea'i he taimí ni ke fou mai ko ē 'i Folahá, 'e faifai pea si'i pekia fokotu'utu'u pē 'a e kakai ha tō ha *tsunami* Sea ko e tā tu'o fíha 'emau nofo 'o mamata 'i he anga ko ē hono fakatātāa'i 'oka hoko ha me'a pehē. Pea na'e fai 'a e fakakaukau ia ko hotau konga ko eni ko ē 'i Fangakakau 'oku ki'i ngali sai he tu'u, tā ko e kau ia he kovi 'aupito 'o fakatatau ko e mōtolo ko ena faka'ali'ali mai kiate kimautolú. Pea 'oku 'i ai e poupou ki he fakakaukau ko iá 'oku talatalanoa'i hotau kāinga 'i Tongatapu 10. 'Oku ou tui pē 'Eiki Palēmia 'e lava pē Feitu'una 'o tongia ha matapā ke hoko ai 'a e talatalanoa ko ení, 'o hoko 'a e laulaú 'o kakano.

Kole ke fakakaukaua fanga ki'i hala iiki he ngaahi kolo kehe 'i he polokalama tanu hala hono 2 Pule'anga

'E Sea ko u fie hoko mai pē ko 'eku kole pē ia 'a'aku, ko hono 'uhingá ko e ngaahi hala iiki fakavāhenga he ngaahi vāhenga kehe hotau fonuá ni. 'Oku 'i ai e fakakaukau Sea ko e 'uhingá ko e me'a mai ke fakahoko 'a e *phase* hono 2 'o e tanu halá. 'A ia ko e *phase* 1 na'e kamata pē mei Tongatapu 10. Ko e *phase* eni hono 2 'oku fakahoko mai 'oku toe kamata pē mei Tongatapu 10. Ko 'etau ngaahi langa ko ē fale hūfanga 'oku ha'u mei ai. Ko e anga pē 'o e fakakaukau Sea mo e fokotu'u atu, 'i ai foki e Saame ko e tali ē 'a māmani, fuoloa 'emau talitali atu, ko 'afē nai 'e toe a'u mai e tanu halá. Ko e fakakaukau ia Sea ki ha fanga ki'i hala iiki, ke manatua ange pē kuo me'a 'a Ha'apai 12 ki he lakanga fakataki 'i hotau Pule'angá ni pea neongo 'oku 'i ai e kau Fakafofonga he ngaahi vāhenga kehé, ka ko e taki fakapule'angá tu'utai ia ki ai he Kapinetí. Pea ko e fanga ki'i fiema'u iiki pehē vivili ki he fanga ki'i hala iiki, 'oku 'i ai e tetu'a 'e fakatokanga'i pē mei he taki Kapineti 'Eiki Sea. Ko e anga ia 'o e poupou atu Sea ki he ngaahi 'asenita mahu'inga 'oku 'ohaké. Kai ke u toe fie lave au ki he ngaahi 'asenita kehe, 'osi mahino hono kalofiamá ka 'oku 'i ai e poupou atu. Mālo 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'una, pea tapu atu ki he Sea e Komiti Kakató. Sea, ko u, malo ho'o laumālie lelei ki he pongipongí ni pea ko u fokoutua hake pē au fakamālo heni ki he Fakafofonga Tongatapu 10 ka ko e 'Eiki Palēmia 'o Tonga, 'i he lipooti mā'opo'opo lelei kuo fakahoko mai he pongipongí ni ni ki ho'o komiti Sea. Sea, ko e ki'i me'a pē eni ia

'oku ou tokanga ki ai Sea toutou 'ohake 'i he ngaahi lipooti pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga eni ia ki he kakai 'o e fonua fakalukufua. Fekau'aki ko eni mo e no peseti 'e 1 mo e peseti 'e 4 ki he kakai fefine, kau toutai mo e kau lalangá, pea pehe pea mo e no peseti 'e 1 ko eni ki he ako 'etau fanau ko ia 'i muli. 'O hangē pē Sea ko e me'a 'oku mea'i 'e he Fale 'Eiki ni.

Na'e 'i ai foki e palopalema fehanganagai pea mo e kakai e fonua 'i he taimi na'e 'i he malumalu ai e Pangikē Fakalakalaká he ko e pangikē fakakomesiale ia pea 'oku ai e ngaahi tu'utu'uni ia 'a e pangikē pea na'e faingatā'ia e kakai e fonua ia Sea, ko e ngaahi *criteria* mo e ngaahi me'a malu'i 'o toe fakafaingatā'ia'i ai pē 'enau *access* ki he no peseti si'isi'i ko eni Sea. Pea makatu'unga ai 'a e fakakaukau ke 'omai ki he Falepa'angá Sea ke fakafaingamālie'i mo fakafaingofua'i. Hangē ko e feme'a'aki Sea he ngaahi 'aho ko eni kuo maliu atu Sea. Ko e kole pē eni ia ki he Pule'angá pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga hangē ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau, ko e ngaahi 'ofisi fakavāhenga ko eni kuo 'osi ngāue'aki 'e he kau ...

<008>

Taimi: 1150-1155

Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakafaingofua'i mo fakafaingamālie'i Fale Pa'anga ngāue

Saia Piukala: ... Fakafofonga Fale Alea na kuo *option* ia 'e taha 'e 'Eiki Palemia kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki hono fakafaingofua'i 'a e 'inasi ko eni 'oku vahevahe ki he ngaahi vāhenga ke fai ai e no peseti si'isi'i ko eni ke fakafaingamālie'i ka 'oku fokotu'u atu pē au ia Sea ko e ngaahi *criteria* ia ngaahi *criteria* ko ē 'oku fokotu'utu'u ko ē 'e Falepa'anga ke fai 'aki ko e tokanga pē motu'a ni ia Sea ki he fakafaingofua'i mo fakafaingamālie'i ke ma'u e ki'i sēniti ko ia 'e he kakai 'o e fonua ko e 'uhinga ko e fu'u taimi faingata'a ko eni Sea. Pea hangē ko eni ko e me'a ko eni na'e 'ohake ko ē peseti 'e taha ko ē ako e fanau ko u poupu lahi ki ai Sea ka mo e faka'amu pē 'e tokoni mai 'a e Pule'anga kae 'uma'ā e Minisitā Pa'anga ke ki'i tokoni mai he tafa'aki ko ia pea ko u tui 'e fiefia e kakai 'o e fonua ia ke faingofua fakafaingamālie'i 'enau ma'u e ki'i sēniti ko ia Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Vava'u, me'a mai 'Eiki Minisitā 'osi pea hoko mai 'a Tongatapu Fika 1 ko u lave'i Hou'eiki Minisitā totonu e taimi pehe ni ke tukuange mai e kau Fakafofonga Kakai mou 'i loto pē he Kapineti me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. Tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou fakamālō atu he 'omi e faingamālie ko eni ma'a e motu'a ni pea ko e 'uhinga foki 'o e fokoutua hake 'a e motu'a ni he 'oku 'i ai 'a e kaunga tonu e motu'a ni na'e lave pē na'e me'a ki ai 'a e lipooti ko eni he 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo hono fakaivia ko ia 'o e kau faingata'a'ia. Pea ko e 'uhinga ia e me'a 'oku ou fie kau ai ke u poupu ki he lipooti ko eni ka ko u fiefia lahi 'i he lipooti kuo fai ki ai e feme'a'aki pea 'oku ou tui ko 'ene ma'ala'ala kātoa ia 'a e lipooti Sea. Kiate au ko 'eku vakai ki he lipooti ni hangē ko eni kuo me'a ki ai 'a Ha'apai 12 ke ngāue'aki ke, ko e lipooti, 'oku ou sai'ia he 'oku 'ikai ke toe tuku ha me'a. 'Oku, pea 'ikai toe fakapulipuli'i ka 'oku 'ohake ke me'a mai ki ai e kakai 'o e fonua 'uhī ke 'oua 'e 'i ai ha me'a 'e fakapulipuli'i he kapau 'e 'ikai 'e 'ai pē 'o fakapulipuli'i pea 'e mahino mai leva 'oku hangē 'oku ngali 'ao'aofia ka 'oku 'omai ke tau, ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ni kae 'uma'ā e Hou'eiki pea mo e kakai ko ia 'o e fonua. Sea ko e fie lave 'a e motu'a ni ki he, ki he me'a'ofa ko eni ko e mo'oni 'aupito ia. Ko eni na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Mo'ui pea na'e lele 'a e ki'i 'oku lolotonga lele atu e ako 'a e,

'i, na'e 'i ai 'a e motu'a ni 'aneuhu ko e, ko hono 'ai eni kamata eni pea mo hono savea'i 'o e totongi pa'anga 'e 30 ki he tokotaha 'oku ki'i faingata'a'ia pē 'e taha. Fakatātā kapau ko e po'uli hono fofongá, taha ia. Pea ka 'alu leva 'o ua, ketu hūfanga he fakatapú pea toe po'uli mo e fofongá, ua ia. Pea ka toe 'alu leva 'o tolu ko e mahino kuo faingata'a'ia lahi. 'A ia ko e 30 ki he taha, 60 ki he ua, 90 ki he tolu pē ko e faingata'a'ia 'aupito. Kuo loto e Kapineti pea mo e, pea kuo ko e savea ko eni ko 'emau faka'amu Sea 'oua na'a li'ekina ha taha kae totongi kinautolu 'oku si'i faingata'a'ia vivili 'aupito 'i he fonua ko eni.

Na'e fai e folau atu 'a e motu'a ni ki he 'A'ahi Fale Alea pea na'e 'i ai mo e ki'i kau mo e ki'i kau 'ofisa na'a ku folau atu mo ia kuo lava mai e savea 'o Niua na'a mau 'alu fakataha ai pē Sea ke 'omi fakataha mo 'emau savea' pea 'oku mau 'osi foki mai, fo'i tu'o taha pē folau ko eni ko 'ene lava ia e ta'u ni. Fanongo mai au kuo tuku hake motu'a ni Sea kuo folau maumautaimi. Fakamole pa'anga, na'a mau feinga pē mautolu totongi 'e he *SET* totongi 'e he ngaahi kautaha pē ia ka ko u kole atu ko e anga ia e ngāue palani'i pea fai e ngāue tu'o taha pē pea 'osi. Pea kuo maau heni e me'a ia 'a Niua ko e Lipooti 'a Niua 'oku maau ia heni mālō ka ta'ekau kātōa 'a Niua he 'oku faingata'a'ia nautolu ketu e ni'ihī pea toulekeleka e ni'ihī, vahe neongo ho'o toulekeleka 'oatu mo e vahe koe'uhí kapau 'oku ke faingata'a'ia. 'Oku pehē pea 'oku 'ikai filifili ia ha taha pē 'i Tonga ni ko e savea ko eni 'e 'osi 'a Tonga ni hoko ki Ha'apai hoko ki Vava'u, 'Eua te mau feinga ke ...

<009>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fakakakato fai 'aki homau lelei taha, ka te mau fekau'aki mo e potungāue 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, ko nautolu te nau aofangatukú.

Sea, ko e me'a 'e taha 'oku ou ki'i hoha'a pē au 'i he me'a ni koe'uhí ko e pehē 'e Tongatapu 12 ke fai'aki eni 'a e lipooti, kapau 'e pehē 'e fai'aki, sai, 'oku 'i ai toe ki'i me'a 'e taha 'a Niua 'oku fiema'u ke toe ki'i fakakau atu. Ka 'oku ou manavasi'i na'a ku 'oatu eni kae 'ikai ke toe 'ai 'eku lipooti he 'oku 'i ai fanga ki'i me'a 'a Niua 'oku toe ki'i makehe ia. Ko e telefoni 'oku 'ikai si'i lava 'a Niua ia 'o telefoni, pea taha ...

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā toki fakakakato mai ia 'i ho'o lipooti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Io toki fakakakato atu. Sea ka u faka'osi atu ai pē 'e Sea. Koe'uhí ko e nō pēseti 'e 1 mo'oni 'aupito, hala foki 'a Niua ia 'i he pēseti 'e 1 he ngaahi pēseti 'e 1 ko ē 'oku fa'a 'ai, ko ia...

Sea Komiti Kakato: Minisitā 'oku ou kole atu ke ke fakakakato mai ia 'i ho'o lipooti, kae ki'i vahevahe ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sai Sea ko e faka'osí pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae ki'i vahevahe 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai 'oku lolotonga ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea. Ka u Faka'osi atu Sea, Sea ko 'eku fakamālō heni ki he loto kotoa 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale ni ke tau tanu hala, pea 'oku ou tui ko hotau lotó ia, kapau ko hotau loto ia, tau fakahaa'i 'aki ia 'oua te tau toe lea ki he tanu hala, tukuange e tanu hala ke lele...

Mateni Tapueluelu: Sea fakatonutonu mu'a 'a e 'Eiki Minisitā...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ha'u 'a Hahake pea ka toe lele tu'o 2 mai ha'u hono sila'i ka tau loto kotoa.

Mateni Tapueluelu: Ko e toki me'a ia Sea he'ene taimi lipooti kae tukuange e lipooti ia 'a 10 ia he 'oku feinga'i ia he ko e fo'i miniti pē 'e 4 pē ko e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Te u lea ai Sea he ko hono 'uhingá he 'oku 'i he lipooti.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'oku mo'oni 'aupito e fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke u lea aí ka ko 'eku leá he 'oku 'i he lipooti Sea.

Mateni Tapueluelu: Toki me'a mai ia 'i he'ene lipooti 'oku 'asi ai Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tanu hala. Ko ena 'oku loto 'a Tongatapu 4 ki ai. Ko ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Mālō e me'a lelei kae toki fakakakato mai ia ho'o 'a'ahi. 'E Tongatapu Fika 1, sai pē kei toe lahi pē taimi ke mou toki me'a mai 'anai 'o fakakakato ai pē.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō Sea, tapu pea mo e Feitu'una, tapu pea mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki e Falé. Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 10 he 'omai e lipooti 'a e Paati 'a e Kakai, pea mo e lipooti 'a fika 10.

'Oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou loto ke u fakalea atu ai ko e peesi 9 ...

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu Fika 1, ko e lipooti eni ia 'A'ahi faka-Fale Alea, ko e fakatonutonú, ...

Siaosi Pohiva: Sea ko e peesi fika 10 'oku 'asi ai ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ko ha 'a'ahi eni ia ha paati. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. Ke ki'i kātaki mu'a 'o fai 'etau me'a 'i he loto lelei mo e loto hounga'ia. Ko e Paati 'a e Kakai 'oku kehe, ko e lipooti eni 'a Tongatapu Fika 10.

Siaosi Pohiva: Peesi fika 9 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga, 'e 'Eiki Minisitā, tuku ke me'a mai e Fakafofonga ko au pē 'oku ou fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku tonu 'eku fakatonutonú pē 'oku hala Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko au na'a ku 'osi fakatonutonu e Fakafofonga, me'a mai Fakafofonga.

Hoha'a ki he lahi ngaahi fale ke langa he polokalama langa fale Pule'anga

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, 'oku ou loto pē ke u ki'i lau'i atu e ki'i me'a ko eni he 'oku 'i ai e hoha'a ki ai e motu'a ni. Palakalafi fakamuimui taha peesi 9 'oku pehē, polokalama langa fale Paati 'a e Kakai, 'i ha fengāue'aki mo e Pule'anga ki he kakai nofohili, kakai ne holo honau fale he ngaahi afā kimu'a, ka 'oku te'eki ke lava hano langa honau ngaahi falé, ngaahi fāmili uitou mo toe masiva ange. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua ki he ngaahi fale fakakātoa 'e 20000, 10000 'i Tongatapu, 5000 ki Vava'u, 2000 ki Ha'apai, 2000 ki 'Eua, 1000 'a e Ongo Niua.

'Oku faka'osi'aki 'a e palakalafi ko ia e pehē ko e 'ofisi 'o e Paati 'a e Kakai 'oku tu'u ia 'i he holo fakamanatu 'o Kuini Salote. Kae kehe, 'e Sea 'oku ou fiefia he fakakaukau langa, ka ko 'ete talanoa pē ki ha mata'ifika 'oku 'i ai hono makatu'unga mālohi, ko e sitetisitika ko eni fakamuimui taha 'o Tonga ni, ko e *household* pē ko e ngaahi 'api 'i Tonga ni ko e 'api pē 'e 1 mano 8 afe teau hivavalu, palani nautolu ke nau langa e fale 'e 2 mano, lahi ange e falé ia he kakai he ngaahi 'api 'i Tonga ni, ko e sitetisitika eni fakamuimui taha eni. Kae kehe 'oku ou loto ke u toe 'oatu ki'i fakaikiiki ko eni Sea. 'I Tongatapu ni 'oku fe'unga mo e ngaahi 'api 'e 13000, ko e vahevahe ko eni 'i he langa ko eni ko e fale 'e 2 mano ki Tonga, 10000 ki Tongatapu ni. 'Oku nounou'aki 'a Tongatapu ni ia 'a e fale 'e 3 afe mā hivaono. Ko Vava'ú 'e langa ai e fale 'e 5000, ka ko e ngaahi 'api pē ia 'e 2 afe 7 ngeau 45, 'oku hulu'aki ia 'a e fale 'e 2255, ko Ha'apai ko e 'api pē 'e 1193, ka ko e fale 'e 2000 afe 'e langa ai 'oku hulu'aki ia e fale 'e 807. Ko 'Eua ko e ngaahi 'api pē 'e 889, ka 'e langa ai e fale ia 'e 2000 'oku hulu'aki ia e fale 'e 1111, pea ko Niua ko e 'api pē 'e 275 he tohi kakai ka 'e langa ai e fale 'e 1000, 'oku hulu'aki ia 'a e fale 'e 725. 'Oku 'i ai e lau he sitetisitika ko e *standard error*, pē ko e fetō'aki he fakafuofua. Ko e fetō'aki ia ko eni 'e Sea mo Hou'eiki 'oku fu'u hulu atu ia he fetō'aki fakapotopotó. Ko 'eku hanga 'o fika'i hifo e tupu ko eni, kapau ko 'enau fika eni ki he tupu mei he tohi kakai fakamuimui ki he ta'u ni, 'oku fe'unga mo e tupu'aki 'e pēseti 'e 9...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga mālie 'aupito 'a e talanoa fakafika ka 'oku ou kole fakamolemole atu toe hoko atu pē ho'o me'a malangá 'anai, ka tau ki'i mālōlō ko e 'uhingá ko e taimi 'a e Sea. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Tolo e Fale ki he 2.

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. 'Oku ou fakatokanga atu ki he 'Eiki Minisitā Polisi mo e Minisitā Ngoue tukuange 'etau ngāue ke maau 'oua 'e va'inga 'i Fale ni mālō ho'omou laumālie me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea...

<007>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. 'Oku ou fakatokanga atu ki he 'Eiki Minisitā Polisi mo e Minisitā Ngoue tokanga ki he 'etau ngāue ke maau 'oua 'e va'inga 'i Fale ni mālō ho'omou laumālie me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea...

<007>

Taimi: 1405-1410

Siaosi Pohiva: ... ma'u faingamālie kae fakakakato atu 'a e fakamalanga 'a e motu'a ni. Ko e me'a ko ē na'e fai ki ai e lave Sea ki he palani langa fale ko eni ko e fale 'e 2 mano. Ko e fale fakakātoa lolotonga 'i Tonga ni ko e 18118. Ko e tu'u ko eni 'e lahi ange fale 'e toe langa fo'ou he fale 'oku lolotonga 'i Tonga ni kātoa pea hangehangē ka taki ua atu ha ngaahi 'api 'e ni'ihī Sea. Kapau ko e fika 'a e langa fale ko eni mei he ta'u na'e fai ai e tohi kakai. 'Oku tupu peseti meimei 10 'a e lahi 'a e ngaahi fāmili 'i Tonga ni. Ko e tu'u ko eni 'oku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā ko e tokoni Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea. Ko u kole atu pē ki he Fakafofonga ke tuku mu'a e konga ia ko ia he ko e palani ngāue ia mo e fokotu'utu'u 'amautolu tuku 'ene toe 'analaiso 'e ia e fika ko ia Sea 'ikai ke fu'u mahu'inga ia ki he lipooti ko eni 'oku 'omaī. Feinga ia ke langa ha fale hono vāhenga mahalo 'oku mahu'inga ange ia mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea ko e palani ngāue ka 'oku 'omaī he lipooti ko eni. Ko e me'a 'oku ou tokanga ai au 'Eiki Sea. Ko 'eku poini ko e Fale eni 'oku faka'apa'apa'i. 'Oku fili mai ki heni e kakai falala'anga e fonua hoko e ni'ihī ko e kau Minisitā. 'Oku 'i heni mo e Hou'eiki 'o e fonua pea 'oku sio hake tokotaha kotoa pē kia kinautolu.

'Eiki Palēmīa: Sea fakatonutonu pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea. Kole pē au ia ki he me’a ke fai pē ‘ene ki’i fakamalanga ‘a’ana ia hene fika pea ‘osi tuku e tonu ia mo e hala he ‘oku ‘ikai ke kau ia ai, he te u toki tu’u au ‘o talaatu ‘a e ‘uhinga ‘eku fika ‘a e, ’alu mu’a ia ‘o ‘ai ha’ane fika ‘ai ha’ane palani ngāue kae tuku ‘a e to’o mafai ia mo e fakahela. ‘Ai ha palani ngāue ‘oku fie lahi ‘oku fu’u fiema’u vivili ‘a e kakai.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke fai ha to’o mafai.

‘Eiki Palēmia: Tuku ke u fakamatala’i atu au e fika ‘oku tau *statistic* kotoa pē na’a ‘ohovale kuo talamai ‘e ia ia ‘oku tau poto pē he laukonga ‘oku tau lava pē ‘o liunga mālō Sea.

Siaosi Pohiva: *Statistic* ‘oku fakapotopoto hono ngāue’aki. Ko ‘eku poini ‘oua e ‘ōmai, ‘ai ‘o toka’i e kakai ‘o e fonua ‘oua ‘e pā’usi’i honau ‘atamai pea ‘oua ‘e pāusi’i kitautolu ko hatau hūfanga he fakatapu ‘ōmai e fu’u fika pehé ni ke lohiaki’i ’aki e kakai.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea. Ko u ki’i fakatonutonu atu pē ki he ...

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu mei he ‘Eiki Palēmia pea me’a mai e Minisitā Le’ole’o e Minisitā Lao.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke toe poto ia he faifika ‘i fē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō Sea tapu mo e Feitu’una Sea mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Fale. ‘Eiki Sea ko u fiema’u pē au ke u fakamahino atu ‘a e ki’i me’a ‘oku ou a’usia ‘e au ‘i hoku vāhenga. Ko e ta’u eni ‘e fiha ‘Eiki Sea lele ‘emau polokalama tangikē vai ki he ngaahi ‘api. Na’e kamata ‘oku ke mea’i pē hotau vāhenga ni na’e *household*.

Siaosi Pohiva: ‘Oku te’eki ke ‘osi ‘eku malanga toe me’a e Minisitā ia.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko e fakatonutonu eni Sea koe’uhī ko e fika.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki’i taimi pē ke ki’i taa’i mai e la’itā ko ē kae ‘uhinga kae fakaofiofi ki ai e me’a ‘oku me’a malanga ai e Feitu’una kae mahino kia au e ...

Tui kāinga fika he palani langa fale Pule’anga mo e tokolahi ngaahi fāmili nofo ha ‘api

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘I he kamata ko ē ‘o e polokalama ko eni. Ko e ‘api ‘e 1100. ‘I he lolotonga e lele ko ē ‘a e polokalama ko e me’a na’e mahino, kuo ‘i ai e ‘api ‘oku nofo ai ha fo’i fāmili ia ‘e tolu pe fā pea ‘i ai honau fale pea taimi ‘e ni’ihi nofo e tokolahi ‘i he fale pē ‘e taha. Na’e feinga leva ke fakakakato ‘a e ngaahi fāmili fakakakato ‘a e ngaahi fāmili fakatangikē. ‘Oku ou tui ‘oku kāinga ‘a e me’a ko eni mo e fakamatala ko ē ‘i he palani ko ē ko e *household* ē ia ‘oku 1100. Ko e kau nofo ia ai ko ē fāmili ‘oku nofo ai ‘oku meimei

liunga fā ia he 'oku 'i ai e 'ū fāmili kehekehe 'i he ngaahi mali 'a e fānau mo e me'a te'eki ke ma'u ha 'api ka 'oku nau nofo 'i ha fo'i 'api pē 'e taha kapau ko e ...

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... ko e fiká ia 'oku fika faka-household. 'Oku ou tui ko e me'a tatau pē te tau vakai ki ai ki Ha'apai, Tongatapu ni 'api 'e taha 'oku 'i ai fāmili 'e 2 pē 3 pē 4. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō me'a mai koe Fakafofonga. 'E 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, ko e fehu'i pē ko e fakatonutonu pē ko e ..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tokoni atu pē Sea pē 'e tali 'e he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato : Ua, miniti pē 'e 2.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Miniti 'e 2. Tapu mo e Feitu'una Sea, mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō kae tuku ke u ki'i tokoni atu mu'a Sea. Sea, ko u fiefia au he fika ko ení, ko e 'uhingá 'oku a'u ko Niua ē 'oku 1000, pea ko e 'uhinga e me'a 'oku ou fiefia ai Sea, na'e 'i ai 'a e ki'i kāinga Niua na'a nau a'u ange 'i Tongá ni. Nau nofo he 'api 'e taha fāmili 'e 4 'oku nofo ai, fakaloloma 'aupito kiote au. Sea mahalo te u fakanofonofu ia 'i he ngaahi fika ko ení, pea tukuange ko e vīsone eni Sea. Hā e me'a 'oku mole ai hotau taimí he nofo 'o siofi mo fai e *calculation* ko eni ko e 'api 'e fiha hē 'api, tukuange e visoné ke 'alu, ka ko e me'a 'oku ou lotu ko u faka'amú Sea mo 'eku tokoní mou pou pou mai kae nga'unu 'etau ngāue ke 'alu. He'ikai toe tuku e ngāué tau sio mata pē tautolu 'oku lele e ngāué pea 'oku langa e ngaahi falé, mou pou pou mai. Ko u tui ko e anga ia 'etau ngāué 'oku tonu ke pehē. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Ko u tui 'e mahu'inga mālīe ange 'a e misioná he vīsone. 'E fai 'a e ngāué ia he misioná, vīsone ia ko e fakakaukau pē mo e fifili. Me'a mai koe Tongatapu Fika 4, 'uluaki.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea. 'Oku fai e pou pou ki he fakakaukau fakakaukau'i e langá kae 'ai 'o fakapotopoto e fiká 'oua 'e 'omai 'o fa'ahinga fika pehē 'o lohiaki'i 'aki kitautolú. Ko 'eku kole 'aku ia ki he Minisitā Pa'angá ke ne fale'i mu'a e 'Eiki Palēmiá ke ne ngāue'aki e sitetisitiká 'oku tau fakamole ki ai, ke ngāue'aki ia ke fai'aki e palani 'a e fonuá pea 'oua 'e ...

Mateni Tapueluelu : Tokoni pē ki he Fakafofonga kapau e laumālīe lelei.

Siaosi Pohiva: Pea fale'i atu mo 'ene tama fale'i ke ne fakapotopoto.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Fika 1 ko e tokoni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko u ...

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Sea 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : 'E 'Eiki Minisitā, tali si'i ke ki'i me'a mai e Fika 4 pea ke toki me'a mai fakamolemole.

Fehu'ia pe ko e langa fale 'a e Pule'anga pe Paati 'a e Kakai

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki e Komiti Kakató. Mālō ho'omou laumālie ki he ho'atā ni 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga mālie pē fakakaukaú ia Fakaafongā hangē ko ē ko 'ene hā he peesi 9. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai e tokangá ia ko e fakakaukau ko eni 'o e langa falé 'oku hā mai he lipootí ko e langa fale 'a e Paati 'a e Kakaí ka 'oku hā ia 'i he patisetí ko e langa fale 'a e Pule'angá pea ko e tokoni pē ke fakama'ala'ala mai. Pē ko e langa fale koā 'ahai pē ko e pa'anga 'ahai 'oku mole aí 'Eiki Sea, pē ko e pa'anga 'a e kakaí.

Ko e ki'i faka'osí pē, ko 'eku tokoni pē ki he Fakaafongá ko u tui pē mahalo ko 'ene satisitika' 'oku 'ikai ke fu'u kakato, he 'oku 'uhinga foki 'a e satisitika ia ko ē ki he *household*. Kapau te ke hanga 'o tākaki ki ai mo e 'ū fale kehe na'e 'osi huufi 'i Holonga mo e 'ū fale kehe na'e huufi 'i Lapaha, fakakau kātoa mo e 'u *bathroom* mahalo ko u tui 'e a'u 'o 20000. Fakakau kātoa ki ai mahalo ko e 'uhingá ia ke kakato e langá. Kae ki'i tokoni atu pē ki ho'o satisitika'. Mālō Sea e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'angá kae toki, 'io kau kātoa pē ia ko e ngāue pē ia 'a e 'Eiki Palēmiá. 'U fale ko eni mo e 'ū 'api lautohi kuo 'osi. Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. 'Eiki Sea, ko u fakamālō au ki he 'Eiki Palēmiá he 'omai e lipooti mā'opo'opo ko eni, pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e ngāué pea mo e ngaahi ngāue ko ia 'oku fiema'ú. Ko hono fakamā'opo'opo 'e he motu'á ni Sea 'e hangē pē ko 'eku fakamā'opo'opo ko ē 'aneafi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi *issue* ia 'oku tau taha kotoa pē tautolu ai, pea ko e tali ki aí he 'ikai ke u toe fakahoko atu 'Eiki Sea. Hangē ko e hoha'a ki he maama hala, tangikē vai, ko e hā fua 'a e ngaahi me'a ko iá. Pea 'oku ou fokoutua atu au 'Eiki Sea hangē ko e hoha'a 'a e Fika 1 mo e Fika 3. Mo ō moua 'o 'ai ha'amo setetisitika toki 'ai mai ho'omo lipooti ko ē 'a mouá. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau tali 'etautolu 'a e lipooti 'a e 'Eiki Palēmiá kae hoko atu 'a 'Eua ia 'Eiki Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu : Ka u ki'i fakatonutonu ko Tongatapu 4 eni. Ko 3 ē, pea ko e tokoni atu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia. Tongatapu ha fa'ahinga Tongatapu pē ka ko e 'uhinga atú kia koe.

Tokanga ke 'oua ngāue'aki fakavalevale sitesitika langa fale ki he kemipeini

Mateni Tapueluelu : Ko e tokoni atú Sea ko hono 'uhingá ko e ngaahi fu'u fika 'oku 'omai ke 'osi ē 'enau ...

<008>

Taimi: 1415-1420

Mateni Tapueluelu: ... mai e 300 miliona 'o folahi mai hē pea fakatokanga ki ai e tēpile ko 'e ē ke fakapotopoto ia. 'Omai eni mo e fika ko e 20000 fanga fu'u laku ia ko eni Sea ki he ongo fakakemipeini 'oku 'ikai ke fakapotopoto pea 'ikai ke fakatatau ki he *reality* 'o e mo'ui 'i Tonga ni. Fai pea 'ova e langa fale ia he tokolahi e fonua Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu atu ia.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui kuo ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ko ha fakatonutonu eni ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke ui eni ia ko e fakatonutonu. Ko e fika ko eni 'oku 'oatu 'oku tonu pē ia 'Eiki Sea. Tonu pē fika ia. Mou me'a atu moutolu 'o 'ai mai ha'amou fika mo fokotu'u mai ha'amou palani ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō faka'osi mai koe 'e Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Ko e ngaahi 'api 'oku lesisita 'uhila 'i Tonga ni 'oku fe'unga mo e 18000 tupu. Hoa 'aupito ia mo e lahi e ngaahi 'api ko eni 'oku nofo'i 'e Tonga ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u fokotu'u atu 'e au ke tau pālōti he lipooti ka tau hoko atu mo e mole taimi e Fale 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea. Ko e me'a ko u tokanga ki ai he ngaahi fika ...

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki mou laumālie lelei pē ko 'eku, kuo ofi ka au 'eku tu'utu'uni he taimi ni ko e 'uhinga 'o e maama 'o e lipooti kae tuku ke fakalavalava lelei e si'i malanga 'a e Fika 1 ...

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ka ko 'eku pehē pē 'a'aku fe'unga 'oku tau ...

Siaosi Pohiva: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku kole atu 'oku fe'unga e malanga e Fika 1 hangē 'oku ke toutou saute'i pē koe Fika 1 ke malanga maumautaimi ho Fale.

Siaosi Pohiva: Ko e *partner* ko eni Sea 'oku *partner* 'i he langa ko eni ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga ka u saute'i ha taha he Fale ko eni ko 'eku fekau 'oua na'a toe me'a he Fale ko eni ki 'olunga. Ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke ma talanoa ai ko e fakahekeheke 'ata'atā pē. 'Oku ou loto ke maama 'a e malanga 'a e Fakafofonga ko eni pea kapau te u saute'i he 'ikai pē toe me'a malanga ia ha'aku Sea he Fale ko eni 'o a'u ki ha'aku mālōlō mei he Fale ...

Siaosi Pohiva: Mālō mālō Sea 'a e fakamaama.

Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai koe ...

Siaosi Pohiva: Ko e kautaha ‘oku nau *partner* pea mo e langa ko eni ko e *Dexing* ko e kautaha Siaina. Kapau te tau fika he 70000 ki he fale 20000 ko eni 7000 ki he fale ‘a e 70000 ki he fale ‘o e 2000 ko eni faai atu he laulau ngeau miliona ‘a e pa’anga ‘e fakamoleki ki he langa fale ko eni. Ko u manavasi’i na ‘oku kau atu mo e ‘ū fale Uvea mo Futuna mo Tuvalu he polokalama langa fale ko eni ‘a e Pule’anga Sea.

Kai kehe ko e peesi 11 ‘oku ‘asi ai ‘a e fakamatala ko eni fekau’aki mo e halafakakavakavá mei Siesia ki Nukuleka mo Makaungá ne, kuo tu’u he taimi ni ‘oku ua ‘a e halafakakavakavá. Pea ‘oku tau, kuo toe ‘asi mai heni ‘oku pehē ‘oku fai ‘a e fokotu’utu’u na’ava ke fakahoko mo e ngāue ko ‘eni kai kehe pea toki hokohoko atu ai kimui. Ko u manatu ki he ongo ki’i mātu’a ‘amautolu mei Vava’u Sea ‘umisi e finemotu’a he efiafi ‘e taha fie kai ika pea pehē ange he motu’á kapau na’ava ku ‘alu ‘o taumāta’u kuo ma’u ha’ata ki’i mata’i ika, haka pea pehē he finemotu’á kapau na’e haka ‘oku ta vaeua. Kai ‘e au e kongá ‘e taha pea ke kai ‘e koe e kongá ‘e taha. Pea ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ‘e fiamālie pē Fakafongá ...

Siaosi Pohiva: Faai atu ē ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ke u tokoni ki ai?

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kae hoko atu ‘ene fo’i talanoa.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oleva mu’a ke ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku ...

Siaosi Pohiva: Kole atu ki he Minisitā ke me’a pē ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tokoni atu pē au pea hoko atu leva ho’o talanoa, tokoni atu pē au pea hoko atu ho talanoa. Ko ‘eku ki’i tokoni pē eni fakamolemole. Hanga ‘o faka’aonga’i ‘a Ha’apai hā ‘oku ke maa’i ai ‘a Ha’apai? Kae ‘ai ko Vava’u ko e ki’i, ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘ai ‘o talanoa mei Ha’apai. Fakafiefia ange ia.

Siaosi Pohiva: Pea ko e ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Meimei teletele ...

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō ‘Eiki Minisitā ‘oku ofi mai ke u saute’i he taimi ni, ‘oku ofi mai ia ‘i Vava’u kia au he taimi ni.

Siaosi Pohiva: Talaange ‘e he ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai koe ...

Siaosi Pohiva: ‘E he motu’á, he finemotu’a ko ia pea ‘e haka leva e mata’i ika ‘o ta vaeua pehē ange ‘e he motu’á ko ho’o kei ‘alu ko ē ‘o vau e fo’i niu ko u ‘ota ‘e au e mata’i ika. Kuo tau e fu’u sēpuni he ‘ulu e motu’a pea na kē. Lele mai e fānau ‘o pukepuke pea ko e

kaila pē ‘a e finemotu’á ‘ikai koā ko ‘ema alea ke ma vaeua e mata’i iká kai ‘e ia kātoa. Toki fai ko ē hono pukepuké ta ko ē ko e fo’i kē pē eni ia he fo’i talanoá. Pea ko u manavasi’i he’etau talanoa ki he ngaahi fu’u halafakakavakava ko eni ‘ai pē mu’a ha fo’i hala ‘e taha ke fai mo tu’u ke tau sio ki ai mo mahino kuo ngāue. Hangehangē ko e ngaahi misi kotoa pē eni ia ‘oku ‘omai ko eni Sea he fu’u lipooti ko eni. ‘Oku ‘ikai toe kehekehe eni ia mo e fo’i hala kilomita ‘e 2100. Sea ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘e ‘atā pē ke u ki’i fehu’i.

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku poini pea u toki fokoutua au ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki he Fakafongea Sea.

Sea Komiti Kakato: Minisitā ko ho’o fakatonutonu?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fehu’i. Ke u ki’i fehu’i ki ai. Ko e hā e me’a ‘oku mamahi ai? Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fehu’i ‘i he ‘ai ko eni ‘o e vīsone ko eni ke ‘ai ha halafakakavakava ‘e ua ...

<009>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...ko e hā e me’a ‘oku mamahi ai pea ne fakahā mai angé ke tau fanongo ki ai.

Tokanga ‘oua ‘e lavaki’i ‘atamai kakai pea ‘omai loi ki Fale Alea

Siaosi Pohiva: Minisitā ko ‘eku mamahi ko hono lavaki’i e ‘atamai e kakai, ‘oua ‘e ‘omai ‘e loi ki Fale ni.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea, fakatonutonu e me’a ko ē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ne fakahalaki ‘e ia ‘a Tupou IV, na’e fa’a misi ‘a Tupou IV? Ke fokotu’u e fo’i palani?

Siaosi Pohiva: ‘E ‘Eiki Palēmia. ‘Osi fai e ngāue ke langa ‘a e halafakakavakava tokoni ‘a e UN ki ...

‘Eiki Palēmia: Na’a ne fokotu’u e fo’i palani, ‘ai ‘o fakafuofua ‘a e laulaunoa, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, mo’oni e ‘Eiki Palēmia ...

Siaosi Pohiva: Ko hono fakakakato ia e misi ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni e ‘Eiki Palēmia ko e vīsone ‘a e La’ā kuo Unga Fonua. Me’a mai.

Fokotu'u 'oua tali Lipooti 'a'ahi Tongatapu 10 he 'oku ta'efakapotopoto fika langa fale Pule'anga

Siaosi Pohiva: Sea faka'osi atu pē 'eku ki'i lea 'aku, kole atu pē mu'a ko e toki lipooti eni 'oku 'ikai ke u loto au ke tali mo 'omai e fika 'oku 'ikai ke fakapotopoto ke makatu'unga ai e, pea kapau 'oku pehē e me'a 'oku tau sio ki ai uanoa e me'a 'oku, ngaahi tu'utu'uni 'oku fakahoko 'oku 'ikai ke tau 'ilo, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io, Fakafofonga, mou kātaki pē Hou'eiki ko e 'a'ahi eni pea 'oku tonu pē ke tali 'a e 'ū me'a 'oku fiema'u vivili, 'oku malava pē ke fai e ngāue ki ai, ka 'oku tonu pē 'oua te tau hanga 'o fakahalaki, 'oku 'ikai ke 'i ai hano fika hā mai. Me'a mai 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai toe maama lelei 'eku fa'a fakahoha'a ko e vave ho'omou me'a ki 'olunga. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e Feitu'una, fakatapu atu ki he Komiti Kakato Sea. Pea 'oku ou kole pē mu'a ke u hūfanga 'i he fakatapu kuo 'osi hono aofaki Sea.

Ke fakatokanga'i founa ngāue 'a e Fale fekau'aki mo e ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea

Sea, ko u loto pē au ko e 'uhinga ke fakamahino pea ke mea'i 'e he Fale ni pea ke fakatokanga'i 'e he Fale ni 'a 'etau founa ngāue 'Eiki Sea. Me'a ko e lipooti 'a'ahi 'oku totonu ke 'i he Pule'anga ko eni ke ne lipooti atu ko e hā e tu'unga 'o e 'a'ahi na'e fai 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e lipooti ko eni ko hono 'omai ki he Fale ni pea 'omai ia ki he Pule'angá pea 'i he Pule'anga ko ia ke ne vakai'i 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mātu'aki fiema'u ke tokoni'i, 'oku malava he ivi 'o e Pule'anga 'o tokoni'i pea tokoni'i, pea ka 'i ai ha me'a 'e 'ikai ke lava 'e foki mai leva e Pule'anga 'o lipooti ko e 'alunga ia ko ē 'o e founa lipooti talu mei tuai 'Eiki Sea, hono ngāue'aki 'e he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a leva 'a e Pule'anga 'oku ne lipooti mai ko e fo'i 'uhila fē 'oku 'osi fokotu'u, ko e maama 'i fē 'o kapau 'oku malava 'e he Pule'anga 'Eiki Sea. Ka 'oku hangē 'oku pehē ko e 'omai e lipooti ko hono 'omai ke lohiaki'i, 'ikai, 'omai 'emoutolu ho'omou lipooti, pea ko e me'a ia 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko ia ke ne vakai'i 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai 'o fakahoko pea ka 'ikai kuo pau leva ke foki mai 'o fakahā ke mea'i 'e he kakai 'oku 'ikai ke malava he ivi ngāue 'a e Pule'anga.

'Oku 'i ai e me'a 'oku 'ohake he Fale ni 'o pehē 'Eiki Sea ka 'oku ou loto pē ke fakamahino, me'a ko eni 'oku me'a mai 'e he Fakafofonga Fika 4 'o fekau'aki ko e kemipeini 'Eiki Sea. Tuku pē Sea ka u 'atu pē 'e au 'eku ma'u 'aku. Ko e kemipeini ko 'ete ala kita Mēmipa ki he kato 'o kita 'o ngāue'aki, pea kapau leva ko e pa'anga ko eni ko e pa'anga ia 'oku mātu'aki 'ilo'i 'e he Pule'anga pē 'oku mea'i 'e he Pule'anga 'oku totonu ke fai ha ngāue ki he kakai, fakahoko e ngāue ia ki he kakai he ko e pa'anga pē ia 'a e kakai 'Eiki Sea.

Ta'u ko ē ngaahi liliu fakapolitikale pea tau faka'amu ke 'i ai ha fa'ahinga Pule'anga 'o hangē ko e fofonga e Pule'anga mei 'aneafi a'u mai ki he taimi ni, 'oku tau fiema'u ke ala mai e nima tokoni malava e Pule'anga 'o tokoni ki he kakai e fonua. Hono 'ikai faka'ofa'ofa Sea he taimi ni 'etau vakai pea tau fanongo 'oku malangalanga e ngāue, 'oku langa e 'ū fale 'a e kakai 'e ni'ihī, 'e 'i ai pē mahalo e taimi he'ikai ke toe a'u atu e ivi fie tokoni 'a e Pule'anga 'o tokoni atu ki he ni'ihī ko ē 'e 'ikai ke lava a'u atu ki ai, ka 'oku fakahoko 'e he Pule'anga hono fatongia ko eni.

‘Eiki Sea ‘oku ou manatu ki he Pule’anga ‘aneafi fo’i lea na’e fiema’u ke mātu’aki mahino ki he kakai, Pule’anga e Kakai, me’a kotoa pē ma’a e kakai. Kuo hangē he taimi ni ho’omou ...

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki’i fakatonutonu pē mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kuo mou me’a pē ke vave he ko e ‘uhinga he kuo mahino kiate au e lipooti ia ko eni, me’a mai.

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ‘oku kau e motu’a ni ia he poupou atu kuo mahino e lipooti ka ko e fakalanga tipeiti ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Minisitā tapu mo ia, kuo pau ke ‘oatu ha’amau tali ki ai, ko ‘eku ‘uhingá ‘aku Sea ki he kemipeini ‘e Hou’eiki ‘oku ou tui au ia ‘oku maama e fonua ni. Kapau ko e pa’anga ‘a e kakai pea tufa ke tofotu ‘i he kakai. ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ... kapau leva ko e pa’anga ‘a e kakai kae ‘alu ‘o hūmataniu ki ha feitu’u pē ‘e ni’ihi ko ‘ene mahino ia ‘a e...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea tuku mu’a ke toki malanga ia he’ene faka’uhinga.

Mateni Tapueluelu: Tatau tofu pē ia mo e lao.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ke ‘i ai ha’aku hala ‘eku malangá ‘Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: ‘A ia ‘oku hā ia ‘i he palani ngāue ke tanu e vahe ‘e valu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io. Mālō Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Vahe pē ‘e 8 ko ‘ene mahino ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘E lava pē ke u ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho’o fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko u fakatonutonu e Fakafofonga Fika 4.

Sea Kōmiti Kakato: Te tau toe lōloa ‘ai ho fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘oku ou faka’amu pē foki he ‘oku me’a mai e kakai tapu mo e Feitu’una Sea. Ko hono ‘uhinga e me’a ‘oku ou fakatonutonu ko e pehē ‘oku ‘i Tongatapu 10 pē. Na’a mau lava atu ki hono huufi e fale ‘i Nukunuku Tongatapu fiha ia. Na’a mau lava atu ki he huufi e fale ‘i fē ‘i Tonga ni kātoa. Tongatapu fiha ia, me’a ‘oku ou tokanga au ki ai Sea talu e ‘osi e afā ko *Gita* ‘osi e ta’u ‘e 2 te’eki ke langa ha fale ia ‘e taha ngaahi fale ko eni ‘oku feinga ke fakalavalava ko eni ke fakakakato

mau feinga ke langa e ngaahi fale. ‘Osi lava he taimi ni ‘o langa ai e ngaahi fale ‘e 100. Ko ‘ene lava ia ke kakato pea ‘oku ‘ikai ke hūmataniu ‘oku mau feinga ke fakapapau’i e ngaahi feitu’u ‘omi mo e mape ‘omi mo e lisi e ‘api kae ‘alu atu e tokoni. Ko e tali ‘a Niua ko eni ke fei mo maau e mape ‘a Niua kae ‘alu atu e tokoni kia kinautolu.

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu atu ki he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Ikai ke hūmataniu ‘emau ngāue Sea ‘oku fai’aki e loto lelei.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā ko e fakatonutonu ē.

Tokanga ko ē vāhenga fili pe 8 fai ki ai tokoni mo e ngāue ‘a e Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Ko e ‘uluakí ke toki me’a mai ia he’ene taimi lipooti ‘Eiki Sea. Ko e ua ko ‘emau fokoutua ko eni ko e tokotaha pē kuo ‘osi ‘i ai hono ki’i fale lālānga hala kātoa e toenga. Mou me’a hifo ki he lipooti ‘oku tau lolotonga feme’a’aki ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea toe ki’i fakatonutonu atu Sea.

Mateni Tapueluelu: Fale lālānga, fale hūfanga, *sidewalk*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ka ‘oku ou pehē ...

Mateni Tapueluelu: ‘Ikai ke lava ‘o lohiaki’i e mo’oni me’a ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Me’a ki lalo ka u fakatonutonu te ke pule koe he Fale ni?

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā ‘oku ou pehē ‘oku fe’unga ho’omo feme’a’aki ‘amoua mo Tongatapu Fika 4 kae faka’osi mai ā ‘a e ‘Eiki Minisitā e me’a.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u ki’i ‘oatu nounou pē ki’i miniti pē ‘e taha ko eni Sea kātaki. ‘Oku ‘ai ke tanupou e ki’i fale lālānga.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke talangata’a kiate au ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Oku ‘ai ke tanupou e ki’i fale lālānga ‘a Niua ko e tuai pē meia au ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafeta’i ‘amusia kimoutolu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga hono ‘omai. ‘Ikai foki ke u lave’i ‘e au ‘io, ka ki he taimi na’e fai ai e ‘a’ahi ‘Eiki Sea na’e fai ai e ngaahi huufi fale ko eni fale ‘o Tāoa vāhenga ko ia ‘o hai, ka ko u tui Sea mahalo pē ko ha me’a pē he anga ‘etau feohi he ngāue ‘oku makatu’unga ai e fakakaukau e ni’ihi he kau Fakafofonga ‘e ni’ihi he Fale ni ‘o taku ‘o pehē ko e vāhenga pē ‘e 8 ‘oku ‘ikai ke u tui ke fai pehē. ‘Oku totonu ke tatau kotoa ki he ‘ū vāhenga he ko e kakai kotoa ‘oku ‘i he malumalu ‘o e ‘Eiki

Palēmia 'o e 'aho ko eni. Pea 'oku tau faka'amu pē ke tokamālie pea napangapangamālie ngaahi ngāue Sea. Ko u pehē Sea tonu ke tau tali mu'a e lipooti ko eni, ka 'oku 'ikai ke u tui ki he founga pehē 'oku fai ha *campaign* 'aki e, ta 'oku kovi 'aupito 'aupito ia. Kapau leva 'oku a'u ki ha tu'unga pehē 'oku tonu ke ta'ofi ā e 'ū pa'anga fakavāhenga.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ka ko e silini kuo 'ave ke ō 'ave he ko e fatongia 'o e kau ngāue faka-Fale Alea ke 'ave ki he kakai 'o e fonua. Ko e taimi pē 'oku ke ala ai ki ho kato ko e taimi ia 'oku tau sio ai he'ikai ke lava ha taha ia 'o ivi lahi ange. 'Oku kau e Fakafofonga Fika 2 he tokotaha ivi lahi 'aupito 'aupito ka ala ki hono mafai pule fakapa'anga tokotaha ivi lahi 'aupito ia. Taimi ni 'oku lolotonga lele e fu'u langa 'i Vava'u 'i he 16 langa he tama ha'u mei 'Amelika.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakanounou pē ho'o ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e kemipeini ia ala ki hono kato.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Io. 'Oku ou ui ia ko e kemipeini. Ko e fatongia e Pule'anga kapau 'oku nau fetuku ha lelei ki he kakai 'oku ui ia ko e ngāue ma'a e kakai.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai e Fakafofonga Ha'apai ko e me'a faka'osi ia he lipooti ka tau paloti, tau toe lōloa kitautolu ho'omou feme'a'aki.

Kaunga poupu ki he

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato fakamālō he ma'u e faingamālie 'Eiki Sea pea ko e ki'i fakahoha'a nounou pē ia. Ko e kaungā poupu pē ia mo e kau Fakafofonga na'a nau fai e poupu ki he Fakafofonga vahe 10 'a Tongatapu ka ko e 'Eiki Palēmia ia 'a Tonga pea 'oku ou tui ko e me'a lahi ia 'oku fai e ngaahi tokanga 'oku mahu'inga'ia he lipooti ko eni he ko u tui ko e lipooti eni ko e tokotaha eni ko e Mēmipa eni he Fale ni pea te u pehē ko e tokotaha eni 'oku ne ma'u e mafai lahi taha he Fale ni 'iate kitautolu hono kātoa...

<007>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu'iha'angana : ... ko e 'uhingā ko e taki ia e Pule'angā mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'angā pea ko e fu'u mafai lahi 'oku 'i he Mēmipa ko eni ko e 'Eiki Palēmia 'o Tongā, pea ko e kau fakataha pē mo e fakamālō he lipooti ko eni kuo 'omaí. Pea pehē foki ki he ngaahi malanga 'oku 'oatú ka 'oku ou ki'i fakakakato atu pē he ko u tui Sea na'e me'a ki ai e Ha'apai Fakafofonga 12, fai hono fakamālō'ia pea 'ikai ke a'u. Ko u tui na'e si'i fie a'u ki he poini ko ē na'e 'ai ke a'u ki ai 'ene fakamalangā ka kuo hangē pē foki ko e taimi ni Sea mo 'emau ongo'i 'ai e me'a ni'ihī kuo mau ki'i nana'i he leá na'a faifai kuo tuputāmaki e Pule'angā ia 'o 'ikai ke toe fakahoko 'a e fanga ki'i me'a ko ia na'e fai ki ai e kolé.

Kole ki he Palēmia ke ngaahi Hala Holopeka

Ka 'oku ou fakahoko atu pē eni 'i he laumālie lelei Sea. He ko e me'a ko eni na'a ku fakahoha'a

ki aí, pea 'oku toutou 'oatu 'e he Falé ni pea te u palōmesi te u nofo taha pē ai kae 'oleva kuo anga'ofa e Palēmiá pea mo e Pule'angá 'o fakahoko. 'A eni ko ē na'e lave pē ki ai e Fakafofonga 12 pea ko eni ko e pou pou eni, ko e a'u ki aí ko e Hala Holopeká Sea. Ko u tui kuo ke 'osi mea'i pē pea fakamolemole pē 'Eiki Palēmia, 'oku ke 'osi me'a mai pē pea na'a ke, tau femahino'aki ka ki he motu'á ni ko e a'u hake pē, ko 'ene tapa hake pē ki he *issue* ko eni 'e fai atu 'a e kolé. Ka ko u tui 'e a'u 'o fiu e Feitu'una pē tuputāmaki, ka 'e 'oatu pē, 'oatu pē kae 'oua leva pē kuo fakakakato. Sea pea 'oku ai 'ene felāve'i. Ko e peesi 22 ia 'o e lipooti faka'ofa'ofa ko eni. 'Oku 'asi ai 'a e fu'u mīsini, pea 'oku 'ikai ke mahino ia pē ko e hā 'a e fu'u misini he kuo vala ngatu 'a e fu'u mīsini ia, ka ko 'eku muimui pē au he na'e me'a mai e 'Eiki Palēmiá, 'i he ngaahi uike pē ko eni na'e toki maliu atú, 'oku 'i ai 'a e 'ū mīsini na'e fakahoko 'i hono vāhengá 'a ia ko u tui pē ko e misini ko eni. 'E fakafolau atu ia ki Ha'apai ki he ngaahi e Hala Holopeká. Pea ko 'eku lavé pē 'aku Sea, 'a eni na'a ku 'osi kole pē ki he Palēmiá. 'E 'oatu pē pea na'a ke 'osi me'a mai 'e ai, ka 'oku 'osi eni e ngaahi uike mei ai, 'oku 'ikai pē ko ha, 'oku 'ikai pē ke 'asi mai ha ki'i kohu. Ka ko eni ko 'Okatopa eni he uiké ni pē, toe pē 'apongipongi pea 'Okatopa, pea Novema pea Tisema pea hoko mai 'a e faha'ita'u afā 'a ia na'e fai ki ai e fakatangí. Pea ko eni na'e me'a atu e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, pea na'e 'osi lea e motu'á ni fakataha 'e fiha 'i Ha'apai. 'Oua toe fai ha lave ia ki ha toe me'a 'e taha, tau feinga'i fakalūkufua pē 'a e Hala Holopeká ko e hala mahu'inga ia pea ko e hala lahi 'oku ne fehokotaki 'a e fehokotaki mahu'inga 'o e fefononga'akí 'i Ha'apai.

Pea ko ia 'oku fai atu ai 'a e kolé Palēmia, he kuo ha'u e *nervous* mo e tailiilí 'e a'u ki Tisema 'oku te'eki ke fai ha me'a ia. Pe ko e hā e ngāue 'a e Pule'angá ka na'a ke 'osi me'a mai kae 'ofa mai mu'a 'i he fakatangi ko eni. Pea kuo 'osi e tangi kehekehé kuo tangilaulau pē kuo tangi lau'aitu pē kuo tangi hā, ka ko u kole atu 'ofa mai, feinga'i ange mu'a e me'a ko eni. Pea ko eni ko e fu'u mīsini eni ko koe pē na'a ke, ko e Feitu'una pē na'a ke me'a mai 'e fakafolau ki Ha'apai pē ko e fu'u mīsini ko eni pe ko ha toe fu'u ngaahi mīsini, ka ke fai fakahoko e halá. Sea, 'aki 'a e 'uhinga ko íá, kuo panaki 'a e ngaahi taimí mo e ngaahi, he na'e fai 'a e 'amanakí ia ko Tisema kamata 'a e faha'ita'u afā kuo lava.

Ka te u 'oatu pē ki'i fakatātā ko eni ko e 'oatu pē ia 'oku 'ikai ko ha fiepoto ia, pē ko ha, ka ko e tokoni pē, he kuo pau pē ke laku atu e me'a kotoa pē kae kehe ke lava e me'a ko eni 'oku fai atu ki ai e fakatangí pea 'e fai pē fakatangí 'Eiki Palēmia kae 'oua kuo lava. 'Āhanga Foá. 'Āhanga Foa Sea ko e Pule'anga e taimi ko íá, ne fai e kole kole mo e fakatangi ki he 'Āhanga Foa he ngaahi ta'u lahi faifai pea tali 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko íá ke 'omai 'a e pa'anga na'e toenga ia 'o e totongi 'o e mo'ua 'o e Pule'angá ki he Pule'anga Siamané 'i he nō 'o e Fuakavengá mo e 'Olovahá. 'A ia ko u fakafuofua mahalo pē 'oku tonu 'a e ma'u 'a e motu'á ni ki he 3.7 miliona ke 'omai ā ia ke ngaahi 'aki 'a e 'Āhanga Foa .

Kole toki 'ohake 'isiu Hala Holopeka he alea'i Lipooti 'a'ahi Ha'apai

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko 'eku fie tokoni pē ki he 'Eiki Nōpelé. Kātaki mu'a 'o toki fakahū mai ia he lipooti 'a Ha'apai ka tau tokanga ki he lipooti 10.

Lord Tu'iha'angana : Na'a ku 'osi lave pē Sea ko e kole eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko eni te'eki fai 'enau lipooti ke toki fakahū mai ai.

Lord Tu'iha'angana : 'Ai pē koe tau feongoongi pē 'i Fale ni.

Sea Komiti Kakato: Malo.

Kole 'omai 2 miliona 'osi palōmesi Pule'anga ki he ngaahi Hala Holopeka ki he Kōmiti Fakalalakaka Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Ko e hū atu nau 'osi talatalaifale 'a e malanga 'a e motu'á ni ko e sino mahu'inga taha eni e fonuá ni 'oku 'omai 'ene lipootí, pea 'oku fekaukau'aki e me'a ko eni. 'Oku 'oatu ai leva 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi...

<008>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'iha'angana: ... ko 'etau fengāue'aki ia 'oatu ai leva ia he taimi ni hū tonu atu ia mo e natula 'o e feme'a'aki he taimi ni. Kai kehe Sea, 'omai loto e palani ko ia pea 'omai ki he Komiti Ha'apai *Development Committee* 'a Ha'apai 'o nau fakahoko e ngāue ko eni, na'e lava pē 'o fakahoko lelei he 'oku 'i he komiti 'a e ngaahi kupu fekaukau'aki e ngaahi potungāue 'o nau fakahoko lelei pē a'u ki hono tā e palani na'e fakahoko ia he 'enisinia mataotao he fonua ni. Fakahoko e palani fakahoko 'i he *due process* 'a e *tender* mo e 'ū me'a kātoa ko ia fakahoko fakalele kātoa he Komiti Ha'apai 'o lava e 'āhangá. Ka ko e ki'i kole pehē pē eni kātaki pē 'Eiki Minisitā Pa'anga fakanounou pē he na'e hangē na'e ki'i me'a mai e 'Eiki Minisitā he Patisetí ko e 2 miliona 'oku vahe'i he Pule'anga ki he Hala Holopeká mo e ongo *approaches* pē ko e ongo fo'i hoko ko ē ki he 'āhangá he ko e me'a ia na'e kei toe ko e toenga ia 'o e ngāue ki he 'āhangá. Ka ko e 'oatu pē ia pea kapau ko e fakahoko he Pule'anga ia ha ngāue ki ai 'oku faka'ofa'ofa pē ia ka ko e fokotu'u atu pē he 'oku laku atu e ngaahi fakakaukau kotoa pē he taimi ni kuo panaki e taimi 'Eiki Palēmia na kuo pau 'e anga'ofa e Pule'anga na 'oku femou'ekina moutolu he ngaahi ngāue kehe. 'Omai e pa'anga ia fakakaukau e Pule'anga ke vahe'i ki ai he 'e lava lelei he Komiti Fakalalakaka 'o Ha'apai pea ko eni na'e toki liliu mai ko e Seá ko e 'Eiki Kōvaná mo maua ko eni e ongo Nōpele mo e, pea mo e ngaahi kupu fekau'aki e Pule'anga 'oku 'i ai 'e lava lelei pē ia 'o fakahoko e ngāue kapau 'oku fai ha femou'ekina 'o lava ke lava ke vave mai ha'ane 'osi. Ko e, kātaki pē he, 'Eiki Palēmia ko e teke atu pē ngaahi me'a ko ē pea ko 'ene 'alu pē ha me'a ia ha *issue* fekau'aki mo e hala ko eni 'e fakamanatu, fakamanatu, fakamanatu atu pē kae 'oua kuo lava Sea pea ko ia pē ki'i fakahoha'a ki he 'Eiki Palēmia pea mo e lave hifo ki he 'asi 'a e mīsini mo e me'a pehē 'ofa mai feinga'i 'a e ki'i 'a e hala ko eni pea ko e 'oatu pē fakakaukau ia kapau 'oku ngali femou'ekiná 'omai ki he Komiti Ha'apai he 'e lava te nau lava 'o fakahoko 'a hono ngaohi e hala ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Polisi.

Tokanga 'oua tuku noa'i fiema'u hala fakakavakava 'a Tongatapu 10 ko honau hala ia ki Nuku'alofa

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu atu ki he 'Eiki Sea Komiti Kakato, fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Mēmipa. 'Eiki Sea, ko 'eku tu'u hake pē 'a'aku 'Eiki Sea koe'uhí ko e lipooti ko eni. Koe'uhí ko e lipooti ko eni 'oku fai e feme'a'aki koe'uhí ko e langa e 'ū fale pea mo e 'ū hala fakakavakava. 'Eiki Sea, ko e fokoutua ko ē 'a e mātu'a ko ē mei Hahaké nau faka'amua mai ke nau fou mai pē he miniti 'e 10 pea a'u mai ki kolo ni. Pea fakamole ko ē ko ē 'o e fononga ko ē mei Hahake ko ē ki hení 'oku fakamole he tokotaha 'ene ha'u mahalo 'e meimei pa'anga 'e 30 'i he ha'u ki Nuku'alofa ni. Pea ko e fokotu'u eni ia 'a e kāinga ko ē ko ē mei

Hahaké he koe'uhí ko e taumu'a ngāue ia 'oku fiema'u ko ē he kāinga mei Hahaké ke 'uhí ke ai ha ngaahi hala he ko 'ete ha'u ko ē mei Hahake he 'aho ni 'oku te ha'u kita ia 'o kiu mai mei hē pea mei Vainī. Ko u tui 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he kau Fakafofonga ko ē ko ē 'oku nofo 'i kolo ni 'a e faingata'a ko ē o mai ki kolo ni pea ko e me'a ia ko u pehē tuku mu'a e fiema'u ia 'a Vahe Hahaké ke 'ange ki he 'Eiki Palēmia he 'oku 'i ai pē taumu'a ngāue pehē ke 'uhí he ko 'eku lave'i 'e au ia 'Eiki Sea na'e 'osi teu ke langa e halafakakavakava ia mei Siesia mei hē ki Talafo'ou. Langa fakataha ia pea mo e hala ko eni ki mala'e vakapuná ka ko e 'uhinga na'e 'alu e me'a pea hiki 'etau tu'unga ko ē fakapa'angá ko e tokoni 'a Siapani pea 'ikai ke fai e langa ko eni 'Eiki Sea ka 'oku kei tu'u pē taumu'a ngāue. Ka ko e 'uhinga 'eku tokanga atu ko ē ki ai 'a'aku ia ki he kau Fakafofonga ko eni ko ē 'oku nau me'a 'i Nuku'alofa ni kapau te mou ki'i me'a ange ki Hahake ki hē 'o o mai he 7:00 he pongipongi ki he pongipongi pea mo e kakai ko ē 'oku tuli mai 'enau fānau ke o mai ki he akó ko u tui te mou 'i ai ho'omou ongo'i. Pea 'oku 'uhinga ia tuku mu'a 'a e fiema'u 'a Hahaké na'a faifai angé pea lava 'o fai.

Pea ko hono uá ko e me'a ko eni ko ē ki he 'ū langa fale 'Eiki Sea. 'Osi mahino e fale ko ē 'e 20000 ko eni 'Eiki Sea ke langa ia he ta'u 'e 10. 'Oku 'ikai ke pehē ko e fokotu'u atu ko eni 'e langa kotoa ko e 'uhinga hono fokotu'u atú he 'oku 'osi 'i ai e mahino 'oku faingata'a'ia e nofo ko ē 'a e kakai fakafānili 'i he'etau nofo fakafānili faka-Tongá he 'oku mali pē fānau ia pea toe nofo pē nautolu ia 'i he mātu'á 'ikai ke 'i ai ha feitu'u ia ke fai ki ai ha hiki. Pea 'oku makatu'unga pehē 'a e fokotu'u ko eni ka ko e 'uhinga 'a e kole atu kau Fakafofonga ...

<009>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Polisi: ... tukuange mu'a e langá na'a 'osi ange e ta'u 'e 10 ko eni, ka tau fakamālō pē tautolu ki he Fakafofonga ko eni ko ē 'o Tongatapu 10 'oku 'omai e fakakaukau ko eni, ke 'uhi ke tuku mai ke fakakaukau'i 'e he Fale ni, na'a faifaiangé 'oku fakakaukau ke 'ai hono pa'anga, na'a lava ke 'uhi, he koe'uhi 'e 'inasi fakalukufua ai. Pea ko e me'a ko ē hono faka'osí hangē ko e kole ko ē 'a e Fakafofonga ko eni ko ē Nōpele pea mei Ha'apai, ko e anga 'etau me'a 'oku pehē, ko 10 eni pea 11 ko 'Eua, pea 12 ko Ha'apai, 13 Ha'apai. Sea pipiki mai mu'a 'a 'Eua ia ki 10, ke 'uhi ke mau *sidewalk* mautolu ia, pea mo tanu homau hala, ka mau fakapipiki mai mautolu ia ki ai, 'osi mautolu toki 'ohake Hala Holopeka, ka he'ikai ke tuku, ka ko e anga ia 'etau halafononga, ko 'ene 'osi pē ko ē ko ē 'a 10...

Veivosa Taka: Sea ko u ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e anga 'etau, ko 'eku fakatonutonú ki he 'ai ko ē ke fakapipiki 'a 'Eua. Ko 'etau tu'u fakasiokālafí 'Eiki Sea 'oku Tonga 'Eiki pea 'Eua pea mo Ha'apai mo Vava'u ko e tautahí ia, 'ikai ke mau loto ki ai tuku pē ke mau fāfā'ū pē, ko e me'a ia 'oku mau mālohinga ai he taimi 'oku mau tu'u fakataha ai e tautahi. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē 'Eiki Sea ka u faka'osi atu ai leva au, kae 'uhi kae tali 'a e lipooti mahu'inga ia ko eni. Ko 'eku 'uhinga pē 'eku faka, ko e 'uhinga ko e anga e

fakahokohokó, pau ke 'i ai e feitu'u ia te tau kamata ai, pea faka'osi ki he feitu'u. Pea ko e 'uhinga ia 'eku kole atu 'osi pē 'a 10, 11, he'ikai ke 'alu hake 'a 12 ia 'o fakalaka 'i 11, pea ko e 'uhinga ia e kole atú, kātaki pē Fakafofonga Ha'apai te tau a'u atu pē ki he Hala Holopeka, kae'uhí ka tau 'alu atu pē 'i he anga ko ē e tu'u 'a e laini.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea fakamolemole. Mou me'a Hou'eiki ...

Sea Komiti Kakato: 'Io, fakatonutonu.

Tokanga ke fakamu'omu'a e fiema'u vivili ke tokanga ki ai Fale Alea

Mateni Tapueluelu: ...ko e me'a ia ko ē 'oku tau lōloa ai Sea, ko e 'ai ke tau fakahokohoko pehē kae 'ikai ke fakatatau ki he fiema'u vivili. Ko e fu'u fiema'u vivili ē 'oku me'a mai mei Ha'apai, 'e motu ua e hala, pea ko e me'a ia 'oku mu'omu'a, ko e natula ia e falemahaki ko ē ko e fē feitu'u ko ē 'oku fiema'u vivili mo e fokoutua 'oku fiema'u vivili, mu'omu'a ia, neongo na'a te mu'a atu kita, Sivilaise ia Sea 'o e 'aho ni Sea, fakatonutonu ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mo'oni 'aupito ia.

Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 10

'Eiki Minisitā Polisi: Sea mālō, mālō 'aupito e fakatonutonu pea 'omai 'oku mahu'inga ange fiema'u 'a Ha'apai 'i he fiema'u ko ē 'a 'Eua, tali lelei pē ia, tali lelei pē kapau ko e anga e fokotu'utu'u, ko e anga pē ia 'a e fakahoko atu, ko e anga ia 'etau fakahokohoko fatongia 'o fakatatau ki he'etau lipooti. Ko 'ene 'osi pē 'a 10 pea 11, ko 'eku, ko e anga ia 'eku fakahoha'a atu pea ko e me'a pē, me'a lahi na'a ku tokanga ki ai 'oua te tau hanga mu'a 'o tukunoa'i 'a e fiema'u ko ē 'a vahe 10 ko honau hala ki Nuku'alofa ni, pea mo honau ngaahi fale, mālō 'aupito. Fokotu'u atu ke tau tali eni kae hoko atu 'a fika 11 ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau pāloti kalake. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti 'A'ahi 'a e Tongatapu Fika 10, 'Eiki Palēmia, fakahā'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko hongofulu mā nima (15).

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha fakahā loto.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki kuo tali e lipooti ko eni, hoko leva ki he Lipooti 'A'ahi 'a e Vāhenga 'Eua 11, fakamolemole, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Lipooti 'A'ahi 'a e Vāhenga 'Eua 11

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea. Fakamālō atu he faingamālie ke fakataha'i atu pē lipooti he '19 mo e '20 Vahefonua 'Eua Sea.

Ko e lipooti Vahefonua 'Eua 'e fakahoko atu ia 'e he 'Eiki Minisitā Polisi, ka ko e 'Eiki Nōpele Fakafofonga foki ia 'o e Vahefonua 'Eua, pea 'oku mahu'inga foki eni Sea, ko e 'uhinga he 'oku ne 'omai 'a e me'a ko ē 'oku, ko e fengāue'aki lelei 'a e ngaahi fungavaka ...

<005>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ki he lelei fakalukufua 'a e vahefonua pē ko e vāhenga fili. 'Oku monū'ia 'a 'Eua ia 'Eiki Sea he ko e 'Eiki Nōpele 'oku tu'o taha pē ki he kāinga kātōa pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Nōpele he'ene me'a ange 'o lava 'o fakakakato e fatongia ko eni 'i he ta'u mahu'inga ko eni 'Eiki Sea. Na'e 'uluaki kamata e fakataha 'a e 'a'ahi ko eni fakataha mo e Fakafofonga Pule'anga, ongo polisi fakavahe mo e kau 'ofisakolo hono kotoa 'o fai e talanoa ki he taumu'a e 'a'ahi mo e me'a 'oku fiema'u pea ko e 'osi ko ia pea toki atu leva 'o fakakakato ki he ngaahi kolo pea pehē ki he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga. Sea ko u kole ke tuku mu'a ki he 'Eiki Nōpele ke ne fakamā'opo'opo atu 'ema lipooti pea ka toki 'i ai ha taimi ai pea toki tuku mai ma'aku ke u fakakakato atu ha me'a na'e ta'omia mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu atu 'Eiki Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato koe'uhi kae fakahoko atu e fatongia na'e vahea 'e he Fale Alea 'o Tonga ki he Fakafofonga e Kakai ko eni ko ē mei he Vahefonua 'Eua ka ko e Minisitā Pa'anga pea mo e motu'a ni ke ma lele 'o 'a'ahi ki he Funga Fonua 'uhī 'o makatu'unga 'i he vahevahe 'o e ivi 'o e Pule'anga ke 'ave ko ē ki he Funga Fonua pea mo e fiema'u 'a e kakai ke fakahoko mai ki ho Fale 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e fekau na'a mau fai mo ia e folau Sea ko 'emau folau ke mau ō 'o vakai'i e Funga Fonua he koe'uhī he 'oku 'i ai e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga. 'Oku 'i ai e ngaahi konga 'enau ngaahi potungāue 'oku tu'u 'i he Funga Fonua pea 'oku kau ia he fatongia na'e 'omai he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke mau ō 'o fai hono vakai'i pē 'oku fēfē 'a e fua fatongia 'a e Pule'anga ki he kakai ko ē 'o 'Eua 'Eiki Sea, pea na'a mau ō atu pē 'o fakahoko e fatongia ko eni 'Eiki Sea ko hono taumu'a ke mau ō 'o 'a'ahi 'o vakai'i e ngaahi potungāue pea ko hono ua ke mau 'a'ahi ki he ngaahi koló mo e anga e ngaahi fiema'u 'Eiki Sea 'a e vahefonua. Pea ko e anga ia e vahevahe ko ē 'o e 'a'ahi ko ē na'e fai ko ē ki he Funga Fonua. 'Eiki Sea 'Eiki Sea e Fale Alea koe'uhī ko e fakahoko atu pē 'ofa mai e Funga Fonua pea mo e 'uhī mo e talamonū mai ki he fua fatongia 'oku fai 'e he Fale ni pea mo e 'uhī pea mo e mahu'inga'ia 'a e Fale Alea 'o Tonga ke 'ahia 'e hono kau Mēmipa na'e fili nautolu mo honau ngaahi vāhenga ke nau foki ange 'o vakai'i 'a e fua fatongia 'a e Pule'anga 'Eiki Sea.

Na'e fai pē 'a'ahi ki he 'ū potungāue 'a ē ko ē 'oku 'i he vahefonua. 'Oku 'i ai 'a e potungāue 'a e Pule'anga, Potungāue Mo'ui, Potungāue Polisi, Potungāue Pa'anga. 'Oku lahi ko e meimei ko e kātōa 'a e ngaahi potungāue 'oku nau 'i ai pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi potungāue 'oku fai mai pē ki Tonga ni 'Eiki Sea. Pea na'e fai e 'a'ahi ko ē ki he ngaahi

potungāue ko ē 'a e Pule'anga pea 'oku mahino mei ai 'oku 'i ai e ngaahi tōnounou 'i he fua fatongia 'aki e ngaahi 'uhinga hangē ko e Potungāue ko eni 'a e Polisi. 'Oku fiema'u ke toe ki'i fakatokolahi pea toe fiema'u mo e me'angāue, fiema'u pea mo ha tāmāte afi ke 'uhī ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke fai ko ē ko ē ki he vahefonua.

Ko e fatongia ki he Potungāue Ngoue 'Eiki Sea 'oku meimei fakalukufua tatau pē 'a e fiema'u ko ē 'a e vahefonua pea ko e Potungāue Ngoue 'oku fai ko ē 'a'ahi na'e fiema'u ko ē 'e he vahefonua meimei tatau pē 'ū kolo hangē ko ē ko e ngaahi tokoni ko eni ko ē fakalukufua 'a eni ko eni ki he palau ke 'uhī ke lava ke toe fakalelei' iange 'a e ngāue ko eni ki he Funga Fonua Sea. Pea ko 'ene, pea hangē ko e Potungāue Falemahaki 'oku 'i ai pē ngaahi tōnounou 'Eiki Sea koe'uhī ka 'oku fiemālie pē 'a e Funga Fonua 'o fakatatau ki he ivi 'o e Pule'anga ka 'oku fai pē fakamālō lahi mai ke 'uhī ke lava ange 'a e ngaahi fua fatongia 'Eiki Sea. Ka ko hono fakalukufua 'o e 'a'ahi ko ē na'e fai ko hono talateu ia ko e vahevahe ia ko ē ko ē 'o e ngaahi founa 'o e 'a'ahi Sea.

Ko e tu'u ko ē 'o e Funga Fonua 'Eiki Sea 'oku kehe 'a 'Eua mei ha toe vahefonua...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Polisi : ... 'i Tongatapu ni. Ko hono 'uluakí, 'oku hanga 'e he Fakafofonga ko eni ko ē 'o 'Euá 'o e Kakaí ki he fiema'u ko ē 'a e kakaí ko e ngaahi tōnounou ko eni ko ē 'oku fai ko ē ko ē ko ē 'a ē 'oku 'ikai ke malava ke nau a'usiá, pea 'oku meimei fakalele fakapisinisi leva e anga ko ia e founa ko ē Vahefonua 'Euá. Tau fakatāta 'aki pē 'Eiki Sea hangē ko e vaka tahí. Na'e a'u ki he taimi 'oku 'ikai ke kei lava 'e he Pule'angá ke fai e fatongia ko eni 'Eiki Sea, fakakaukau leva 'a 'Eua fokotu'u 'enau kosilio fokotu'u 'enau kautaha vaka, 'osi 'a e faingatāmaki ia ko iá Sea. Pea ko e ngāue, ko e 'uhinga ko ē 'eku pehē ko ē 'oku mavahe ko ē 'a 'Euá he kapau na'e tuai 'Eiki Sea ho'omou fokotu'u kautaha vakapuná 'e fokotu'u 'e 'Eua 'enau kautaha vakapuna. 'Oku pehē pē foki 'a 'Eua, ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakahoko atú. He kapau te u pehē atu pē 'oku toe ki'i faingatāmaki pē 'a e anga ko ē fua fatongia ko ē 'a e Pule'angá, 'oku 'ikai ke faingata'a ki 'Eua ia ke fokotu'u ha toe founa ke ma'u'anga mo'ui ai 'a e kakaí. Kapau te mou ...

Mateni Tapueluelu : Sea kātaki pē Sea, ko e kole pē pe 'oku 'i ai ha peesi pau 'oku me'a mai ai e 'Eiki Minisitā ke mau muimui ofi ki ai kātaki 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e 'ū me'a kātoa ko eni 'oku ou malanga atu ai 'oku fakalūkufua pē.

Mateni Tapueluelu : Oh me'a fakalukufua pē ē?

'Eiki Minisitā Polisi : 'I hē fakalukufua pē ia. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia ai 'e ta'etohi hē, tohi kotoa pē ia ai. Ko e 'uhinga ia 'oku 'atu ai 'a e lipootí eni he uike 'e fiha ke mou lau. 'Oku 'ikai ko 'eku toe ha'u 'aku ko eni ke u toe ha'u au 'o *detail* atu ko e hā 'a e me'a na'e talamai 'e he motu'a kiate au. Fakalūkufua atu pē. Ko e polokalama fakamuimui ko eni 'a 'Euá, ko e hanu, 'oku 'ikai ke hanu 'a e kakaí ka 'oku pehē 'e he kakaí fiema'u ke fakatau 'e he Pule'angá e ngoue ko ē vahefonuá. Pea 'oku fakakaukau leva e kosilio ko ē 'a Euá, te nau hanga 'enautolu 'o 'omai ha mīsini ke ngaahi ai ke *produce* ai ha *product* 'a 'Eua, ke fakatau mai e ngoue ko ia 'a e kakaí 'o ngaahi 'aki ha ngaahi me'atokoni pea *export* atu ia pea 'e hokó ia ko

e ma'u'anga mo'uí. Ko e 'uhinga ia ko ē 'Eiki Sea 'oku ou pehē ai 'oku makehe 'a 'Euá he 'oku 'ikai ke mohe 'a 'Eua ia. Ka ko 'enau sio ko ia ki he faingatāmaki pea 'oku nau fakakaukau'i leva ke 'i ai ha fa'ahinga ngāue 'e fai 'e he kosilio fakafonua ko ia 'a 'Eua fakalalakaká koe'uhi ke lava ke kake'i e anga ko ē ma'u'anga mo'uí 'Eiki Sea.

Kapau te tau talanoa ki he kavá 'oku kau 'a 'Eua he kava lahi tahá. Pea 'oku 'ikai ke fakatau kava, ko e kakai ko ē 'oku nau tō kava ko ē 'i 'Euá 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke nau fakatau kava kinautolu 'i Tongá ni 'oku 'ave pē ia ki muli, koe'uhí kae tuku e ki'i māketi ko ia 'i Tongá ni ke vahevahe pē ia. Ka ko e anga ia 'o e fakakaukau ko ē 'oku 'oatu ko ē pea mei hení. He ko e o atu pē ko ē fai e 'a'ahí, pea fai leva 'e fakatahá mo e 'ofisakolo, pule fakavahe, pea 'omai leva e ngaahi fiema'ú. 'Osi ko iá pea ui leva 'oku ai e kosilió, he ko e me'a ko ē 'oku kehekehe ai 'a 'Eua ko ē pea mo e 'ū vāhengá, ko e 'ū vāhengá ia 'oku nau holi nautolu ia ke vahe fakafō'i 'ulu. Ko 'Eua ia, 'oku pehē 'e 'Eua ia mai 'enau siliní 'anautolu 'o fai'aki ha ngāue ke langa'aki 'a e vahefonuá. He kapau na'e 'ikai ke hanga 'e he Fakafofongá pea mo e kosilio ko ē 'a 'Eua 'o poupou'i 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai, 'e 'i ai 'a e ngaahi tōnounou lahi ia 'Eiki Sea hangē ko e me'a ko ia na'a ku fakahoha'a atu ko ē 'anenaí. 'Oku ai e ngaahi fatongia ia 'o e Pule'angá ke fai ka 'oku faingata'a. Pea ko ia 'oku tu'u ai 'a 'Eua ko e langa fonua, kumi ha fa'ahinga founa ke ma'u'anga mo'ui ai 'a 'Eua. Ka 'oku hangē ko 'eku fakahoha'a ko ia na'e fai 'anenaí pea kātaki fakamolemole pē ki he Fakafofonga Fika 4 ko eni 'o Tongatapú. Ko e 'ū potungāué kotoa 'oku fiema'u 'a e fakalelei ia ke fai. Falemahaki, Potungāue Ako, fiema'u 'a e faleako ke fakalelei'i, fiema'u 'a e kau faiako, ka 'oku 'ikai ke mau nofo 'o lāunga mo hanu. Ko e me'a pē 'oku mau 'ilo'í, ko e fatongia ko ia 'oku fai angé ka 'oku vahevahe foki 'a Tongá ni kātōa mei Niua, Ha'apai, Vava'u, pea a'u ange ki 'Eua, 'Atata, ko 'Eueiki. Ka ko e me'a ia 'oku kehe ai ...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko ē 'a 'Eua he 'oku 'ikai, 'oku nau tu'u ke langa ke tokoni ki he Pule'anga 'o Tonga, 'e 'Eiki Sea ka ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai 'a e fakamamafá 'oku fiema'u e tokoni ko eni 'a e Pule'angá he ko u talanoa ko eni ko ē ki he Fakafofonga 'o 'Eua 'oku 'ikai ke u talanoa ki ai ko e Minisitā Pa'anga he koe'uhí he kapau te u talanoa ki ai ko e Minisitā Pa'anga pea mo e Minisitā Polisi 'e hiki 'a e Falepa'anga 'o tu'u 'i 'Eua pea mo e Senitā ko ē ki he kau Polisi. Ka ko e 'uhinga ko eni ko ē 'oku ou talanoa ai ki he Fakafofonga 'o 'Euá he ko 'ema ngāue 'oku fai ko e, 'oku 'ikai ke ma hiki atu maua pea mo e fatongia ki ai ko 'ema o mai pē mei 'Eua ke fakafongā'i mai e kakai 'Eua ki heni.

Pea hangē ko ē ko e 'aho ni ko u fakahoko ange pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku toe fiema'u ke ki'i fakalahilahi e pa'anga ko ē ki 'Eua ka 'oku 'ikai ke ma faka-'Eua ko e me'a pē 'oku ma o mai ko ē 'o fakahoko maí 'Eiki Sea koe'uhí ko e fatongia ko ē na'e fakahoko mai ko ē 'e he Sea Fale Aleá mou o 'a'ahi ki ho'omou ngaahi vāhenga. Pea mou o 'o vakai'i 'a e ngaahi fatongia 'a e Pule'anga pē ko e hā e me'a ko ē 'a ē ko ē 'oku fiema'u ke 'omai ko ē ki heni.

Kau e langa fale ko eni 'a e Fika 10 neongo ko e fakakaukau 'a e 'Eiki Palēmia ko e Palēmia koe'uhí ko e fakakaukau fakalukufua ki Tonga ni. Ka 'oku, mau nofo faka'amua mai ke 'i ai ha fanga ki'i fale pehē 'Eiki Palēmia kapau kuo hanu 'a Tonga ni 'oku fu'u lahi e fiká mai ha ki'i fakalahilahi ange homau fanga ki'i fale 'amautolu ia ki he Vahefonua 'Eua he ko eni 'oku, kae 'uhí kae tuku 'a Tonga ni ia ke fai e fakapotó mo Ha'apai mo Vava'u mo e faifiká.

Mautolu ia ko e hā pē me'a 'e tō ange, fakafeta'i pea 'oku mau fakamālō pē mautolu ia ai.

Ko hono faka'osi'osi ko ē ko ē 'o e fakahoha'a 'Eiki Sea fiefia lahi e kakai 'o 'Eua pea 'oku hangē ko eni ko ē ko e ngaahi fiema'u vivili ko e nō 'a eni ko ē 'oku mou felau'aki ai 'a eni ko ē ki he pēseti 'e tahá. Ko e fiema'u ko ē 'a e Vahefonua 'Euá pē 'e pēseti 'e fā kae 'oange pē homau 'inasi he koe'uhí ko e pēseti 'e fā ko 'emau tokoni ia ki he Pule'anga ke 'uhí ke vilovilo mai 'a e ngaahi nō ko eni. Kapau 'oku pēseti 'e taha 'a Tonga ni ia 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oange 'e koe ki he pēseti 'e fā 'oange 'e koe ki ai ke 'uhí ke nō 'a 'Eua ia kae totongi pē ia. Hangē ko e me'a na'e fakahoha'a ki ai e Minisitā Leipá 'oku 'i ai 'ene 700000 ke 'uhí ke tufa ki he me'a 'e 'Eiki Minisitā Leipa, mai ha ua kilu ia hena 'ave ia ki he Vahefonua 'Eua ke 'uhí he ko ho'o taumu'a ke langa e ngoué. Ha'apai ia mo me'a 'aonga pē ia ke langa toutai. Ko 'Eua ko e feleoko ia 'o Tonga ni 'Eiki Minisitā Leipa. 'Oange e tokoni 'oku 'osi 'i ai pē fale peki 'osi maau e langa ko ē 'a e Kosilio 'Euá ka ko e fakaongoongo mai pē ka moutolu ke fakaivia 'a e Funga Fonuá.

Hangē ko e 'Eiki Minisitā Akó ko e fakahoha'a pē ki ai 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u 'Eiki Minisitā hangē ko e *high school* neongo pē 'oku fai pē 'a e, hono monomono mo hono ngaahi mo e me'a pehē ka ko e fakahoko atu pē 'oku fiema'u pē ke ke toe vakai'i pē ho'o kau ngāue 'a e fiema'u ko ē 'a e ngaahi 'apiako pea mo e kau faiako ke 'uhí ke ki'i fakatokotokolahi ka ko ia 'a e fakahoha'a ko ē 'a ē ko ē 'oku 'oatu 'a ia na'e me'a atu ho'omou Fakafofonga ko ē Kakai 'Eua pea muimui atu ai 'a e motu'a ni pea ma foki mai ko e ola eni 'ema, 'ema 'a'ahi ko ē ki ai ko e ngaahi fiema'u vivili ko ē 'a e kakai 'oku 'ikai ke toe kehe 'a 'Eua ia mei ha vahefonua 'i Tonga ni. Ko e fiema'u pē fakaivia kakai fefine, fiema'u ke fakaivia kinautolu 'e he ngaahi nō pea fiema'u he kakai ke nau tu'u 'o ngāue koe'uhí kae fakalalakaka 'a e ngāue 'e 'Eiki Sea. Pea 'oku 'ikai ke mau hanga koe'uhí ko e natula foki 'o e 'a'ahí 'Eiki Sea te mau ō pea fokotu'u mai he kakai 'enau ngaahi fokotu'u 'o 'omai 'i he'enau fiema'u he 'a'ahí. 'Eiki Sea 'oku ai homa fatongia ke ma fokotu'u ki he Fale ni 'a ia te ma 'oatu 'ema ngaahi fokotu'u ke 'uhí ke toki hanga 'e he Falé 'o fakakaukau'i pē 'e tali pē 'ikai ka ko homa fatongia faka-Fale Alea ia ke ma ō mai mo e fiema'u 'a e kakai 'o fokotu'u atu heni ke 'uhí ke tali ke 'uhí ke fakahoko ha ngaahi ...

<009>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Polisi: ... tokoni ke 'uhí ki he vahefonua 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e 'ofa mai ia mei he Funga Fonua, fakamālō mai ki he 'Eiki Minisitā ko eni e tanu hala, kuo lava 'a kolo ia ko ē 'o, 'a 'Ohonua ia mo me'a, kapau 'oku me'a ā 'a Tonga ní 'Eiki Palēmia, kamata'i ā e valitā ia mei 'Eua, he 'oku 'osi tānaki pa'anga 'a 'Eua ia, ke 'uhí kapau 'e kamata ia 'e he Pule'angá koe'uhí he ko e fatongia na'e 'oange 'oku 'ikai ke 'i ai ha pulu ia 'i 'Eua 'e tuku, ke tuku mo'ui, homo ange pē fatongia fai mo tuku mai ia. Pea 'oku 'uhinga ia 'Eiki Palēmia 'a e fakahoha'a 'oku fai atu ko eni kapau 'oku faifika 'a Ha'apai mo 'Eua pea mo Tonga ni, ko 'Eua ia 'oku maau pē ia Sea. Ko e 'uhinga ia e anga e kole pea mo e poupou atu kiate kimoutolu he 'aho ni pea mo e 'ofa lahi mai 'a e kāinga 'Eua ki ho'omou faifatongia 'oku fai mei he Fale, ka 'oku hangē fika 9 ko e kole mai 'a e kāinga 'Eua kapau 'oku konā 'a Tonga ni 'oku 'ikai ke pehē 'a 'Eua ia 'enau 'omai ko ena 'enau Fakafofonga.

Ko ia 'Eiki Sea 'a e fakahoko atu 'a e fatongia ko ē na'e mau ō 'o fai 'o fai ki he tu'utu'uni na'e 'omai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, ko eni ko 'emau foki mai eni 'o fakahoko atu, leveleva e malanga mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō e lipooti 'a'ahi, tau pālōti ai pē.

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki 'oku 'i ai ki'i me'a 'oku ou ki'i fie fakahoha'a atu ai Sea. Ka ko 'eku sio pē 'aku ki he taimi kapau 'e lava pē 'i he ki'i miniti 'e 1 ko eni pea tau pālōti ai pē.

Sea Komiti Kakato: Tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1515-1520

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato. (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Me'a mai kapau 'oku mou toe fie me'a ki he lipooti 'a'ahi ko eni.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e fokoutua pē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ke fai ha ki'i fakalavelave nounou kau ki he lipooti ko eni pea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ka ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Tānaki Tukupau kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Polisi ko e 'Eiki Nōpele 'o e Vāhenga 'Eua 'Eiki Sea 'i he lipooti ko eni. 'Oku ha'u pē lipooti mo hono fōtunga mo 'ene ngaahi fiema'u kehekehe 'a e kakai, ka ko u faitotonu pē hoku loto Hou'eiki 'o fakahoko atu, kau eni ia he lipooti fakavave'i hono fakahoko mai Sea, pea 'oku ou faka'ofa'ia he kāinga he 'oku to'oto'o kongokonga me'a lalahi Hou'eiki ka ko u lau hifo 'e au 'a e ngaahi fiema'u vivili heni 'oku ou tui 'oku fu'u mātu'aki mahu'inga ke fai ha lave ki ai. Pea tapu pē pea mo e me'a na'e fakahoko mai 'oku nau loto to'a mo loto lahi ke fakahoko ha kautaha vakapuna kae hili ko ia ko e toki 'osi eni e to'o 'etau 3 kilu 5 mano mei he pa'anga tukuhau 'o feinga'i 'aki 'enau vaka ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kole ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga tuku ke ki'i me'a mai e 'Eiki Minisitā mou feme'a'aki lelei pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou toe kole atu ai pē 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki ke u toe ki'i fakamā'opo'opo atu pē vave 'aupito mahalo ha miniti pē 'e ua 'a e lipooti ko eni 'a e Vahefonua 'Eua. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Nōpele 'i hono to'oto'o konga lalahi atu pē 'a e lipooti Vahefonua 'Eua.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ki'i tokoni mai. 'A ia 'oku tuku leva hoku taimi 'o'oku Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uluaki Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko u mei 'osi au ia ko e ki'i toe pē ki'i fo'i poini 'e ua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga foki Sea ko 'ene tukuhifo ko ē 'oku ma'ulalo 'aupito e lipooti. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou toe tu'u hake ai ke monomono ai.

Sea Komiti Kakato: 'Oku mahino kiate au 'e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā faka'osi ho'o hoha'a 'a e 'ū me'a ko ē 'oku fekaukau'aki pea mo e lipooti kae toki hanga 'e he Minisitā 'o toe fakamaama mai me'a te ne faka'osi.

Poupou ke fakapaasi 'a e Lipooti 'A'ahi 'Eua 11 pea fai ha ngāue ki ai

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e 'uluaki Sea peesi 7 ko u fie taki pē homou tokanga ki ai mo e peesi 9 fekau'aki eni pea mo e 'apiako GPS. 'Oku ou fakamahu'inga'i 'e au ia e ako 'e 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he Fale Alea ko eni fekau'aki mo e anga e māliuliu 'i he ako, hiki 'a e ta'u sivi ta'u pē fiha mei heni ki he *form 2* pea ko e me'a ia 'oku ou hanga 'o fakamahu'inga'i ngaahi me'a kotoa pē fekau'aki mo e 'apiako 'oku 'alu ki ai 'eku tokanga ka 'oku kau ai 'a e fiema'u e ngāue ke tokoni ki he GPS 'Ohonua, poupou ki he langa fonua e Fakafofonga. 'Oku 'alu ai kau 'i he peesi 9 ia Sea 'alu mei he 'apiako GPS 'alu ki he ngaahi 'apiako lalahi pea kolisi pea a'u ai ki he 'apiako ko ē ko Pilisone Sainai Sea ki he peesi 12 ia mo e ngaahi fiema'u 'oku fakahoko mai ai. Kole mai ha kau faiako sela ai ke ki'i fakatokolahi ange ko hono 'uhinga ko e *shift* sela pē 'e taha 'oku ne tokanga'i e fānau hopoate e toko 15. Pea ko e, ko e me'a 'oku ou fie taki ki ai Sea ke to'o kongokonga lalahi pehē mai pea ko u loto Sea ka paasi e lipooti ko eni pea fai ha ngāue ki ai fai ha ngāue ki ai Sea ko u poupou ki he ngaahi fiema'u vivili 'oku 'omai ai ka kapau 'oku ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Mateni Tapueluelu : ... me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'o pehē ke toe ki'i faka..

Sea Komiti Kakato : Hangē kiate au 'oku 'asi he lipooti ko e toko 6 ko e toko 15 pē 'a e kau populá.

Mateni Tapueluelu : Ko ia Sea toko 6, ka 'oku pehē ko e *shift* 'e tahá ko e toko 1 pē 'oku ngāue he houa 'e 24 'o tokanga'i e pōpula toko 15 'a ia ko e 'uluaki poini ia Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea. Nau 'osi fakahoko atu pē 'Eiki Sea ko e ko e, na'e 'osi fai e 'a'ahi ki he ngaahi potungāue 'a e Pule'angá pea na'e 'osi fakahoko atu 'a e ngaahi tefito'i fiema'ú. Ko e me'a ko ē ko ē 'oku 'omai ko ē he lipooti ko eni ke 'uhi ke me'a ki ai e Fale Aleá, ko hono fakahoko ko ē ke fakahoko e ngaahi fatongia ko eni 'Eiki Sea, na'a ku fakahoko atu pē hangē ko e 'Eiki Minisitā Akó. 'Oku fiema'u e kau faiako ke toe fakalelei'i hangē mo e ngaahi 'apiakó 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku 'ikai ke, 'oku pehē 'e he Fakafofonga Fika 4 ia 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e lipooti ko ia 'oku 'omai 'Eiki Sea, ko u kole fakamolemole atu ki ai. Ka ko e 'uhinga ia na'e, ko 'emau ō 'o vakai'i 'a e faifatongia ko ia 'a e Pule'angá. Pea ko ia hangē ko ia na'a ku hoko atu 'anenaí, te mau toki fai e fokotu'u 'o 'omai ki he Falé ni ke fakakaukau'i 'e he Falé, ke fa'u ha lao pē ko e hā ha founga ke fai'aki e ngāue ko eni 'Eiki Sea. Pea ka 'ikai, 'e fakahoko pē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'a e ngaahi tōnounou ko eni 'Eiki Sea, he 'oku fakatatau 'a e lava 'o ngāué, hangē ko ena ko e Pilisone. 'Oku fakatatau 'a e kau ngāue ko ia 'oku 'i ai ki he vāhenga mo e pa'anga 'oku vahe'i 'e he 'Eiki Minisitā Laó ke fakalele 'aki 'a e Pilisone 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku

'ikai ke u fu'u lave ki he Pilisoné he koe'uhí ko e 'Eiki Minisitā Laó ko ia 'oku 'i ai 'a e potungāue ko iá Sea. Pea 'oku mole ke mama'o ke u hanga 'o tukuhifo. Ka koe'uhí 'o fakatatau ki he ivi 'oku vahe ko ē 'e he Fale Aleá ke 'ave ko ē 'o vahevahe ki he vahefonuá. 'Oku 'ikai ke, kātaki fakamolemole 'Eiki Fakafofonga Fika 4 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'i ai hano ue'i e me'á ni. Ka 'oku mou 'osi mea'i kotoa pē, 'a e tūkunga, 'oku 'i ai 'a e vahevahe mo e ivi 'o e fonuá 'oku fai'aki 'a e ngaahi 'otu motú 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga pē ia kapau te ke loto ke toe. Pea ko e hangē ko 'eku fakahua atu ko ia 'anenaí, kapau te u kole ange pē au ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke 'omai mu'a ha pa'anga ke fai'aki e 'ū me'a ko ia 'a 'Euá 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai ke fai ha fai pehē, he koe'uhí ko e vahevahé 'oku vahevahe mei he Falé ni 'e 'Eiki Sea, ke fai'aki e fatongia ko eni ko ē Pule'angá, 'o kau ai e Vahefonua 'Euá Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Faka'osi mai koe Tongatapu Fika 4 kae toki fakakakato mai 'e he 'Eiki Minisitā ha'ana e 'a'ahí.

Tokanga ki he fiema'u vivili 'Eua 11 he ako pea mo e Pilisone Sainai

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea ka u faka'osi atu au ia Sea. 'Oku mahino pē mei he lipootí Sea 'oku mā'opo'opo pē 'a e ngaahi fiema'u vivili ia 'a e 'Eiki Minisitā Polisi fakamālō atu 'i he ngāue 'oku faí. Na'e faka'amu pē 'a e motu'á ni ia ke fakahoko mai ke onгона 'e he kāingá 'oku fu'u tokangaekina kinautolu. Ko u kole pē au ia 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u ko ē fekau'aki pea mo e ngaahi 'apiakó. Kau ai 'a e peesi 10 ko e *TVET* fokotu'u mai ia kau ki ai. 'Oku 'i ai pea mo e fakataha ko ē mo e kāinga 'o 'Eua *High* hā 'i he peesi 9 'Eiki Sea mo Hou'eiki. Ko e me'a pē ia na'e fai ki ai e tokangá ke tokangaekina kau ai pea mo Houma. Ko e kole ki ha tokoni ki he ngaahi *bathroom* 'oku 'oatu fakapālangi pē Hou'eiki hūfanga he fakatapu he lautohi pule'angá fu'u faka'ofa 'aupito tu'unga 'oku 'i ai e falé hūfanga atu he fakatapu ko e me'a pē ia 'oku tohi 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ki he ngaahi 'apiakó 'a ē 'oku ohi hake ai 'a e hako tupu 'o e fonuá pea mo e ngaahi fokotu'utu'u lelei ko eni 'oku fakahoko ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Akó, ki he māliuliu 'o e akó ki he kaha'ú, pea 'oku ou tō pē 'eku fakamamafá ai 'o kau ai pē pea mo e Pilisoné te u pehē pē ko e konga mo ia 'o e 'apiakó ko e fakaliliu tangata. Ka 'oku ou fakamālō atu au ia 'e 'Eiki Sea ki he lipooti ko eni 'oku 'omai, pea hangē pē ko e fakamatala na'a ku fakahoko atu 'anenaí, ka paasi 'oku ou kole ke fai ha ngāue ki ai mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, tapu pea mo e Seá pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea, kae fai atu pē ha ki'i tokoni. Fakamālō ki he 'Eiki Nōpelé he fakahoko lelei 'eta lipootí. Pea ko e 'uhinga ko ia 'Eiki Sea na'a ma hiki ai 'e maua 'a e lēvolo ko ē lipootí ki he fā'ahinga tu'unga ma'olunga ko eni, ko e tui ko ē 'a e motu'á ni ko e ngaahi ha'iha'isia ko ē 'oku 'inasi ai 'a e ngaahi vāhenga filí ia tatau tofu pē ia. Ko e me'a ko ē 'oku mahu'ingá ke lea e ngāue ko ia 'oku faí ke kehe 'etau ō atu ...

<008>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... he ta'u ni. Taimi ko ē 'oku tau foki ai he ta'u kaha'u tau 'alu atu 'oku 'i ai e ki'i fakalaka ko e 'uhinga ia ko ē na'a ma hiki'i ai e founa lipooti ka ko e lipooti ia 'oku mauu 'aupito pē ia 'Eiki Sea pea kapau 'oku fiema'u pē he Hou'eiki ke u toe fakaongo atu te u lava lelei pē ia 'e au. Ko e, na'e 'i ai e tokanga ki he *SMA* 'oku kehe foki e

natula ‘a ‘Eua ia pea mei he tokanga’i ko ē ‘o e matāfangá. Ko e ki’i kolo pē ia ‘e fiha ‘oku nau nofo he matāfanga ko e tokolahi e ngaahi koló ia ‘oku nau nofo lotofonua nautolu. Pea ko hono fakangatangata ko eni ‘oku mole ai ‘a e tau’atāina mo e totonu ‘a e tokolahi ia ko ē ‘o e fonua ‘a ia ‘oku nau kole mai ki he Potungāue Toutai toe fakakaukau’i ange ko hono tokanga’i e matāfanga ko e fatongia ia ‘o e vahefonua fakalukufua. ‘Oku ‘ikai ko e ki’i kolo pē ia ko ē ‘oku nofo ‘i he matāfanga.

Ko e vai, veve mau fiefia ‘oku lava ‘o fokotu’u e Va’a e Veve he māhina ka tu’u. ‘I ai e hoha’a ki he kekekele tupu tokolahi e to’utupu ka ‘oku si’isi’i e kekekele ma’u ‘apí. Ko e toutai ‘oku nau tokanga ke ‘oange ha ngaahi fu’u mounu ke tau ke tokoni ki he toutai. Langa afā ko ē ki he *Gita* mo Hālotí fai e ngāue e Pule’anga ki hono *relocation* kumi ha feitu’u ke hiki ki ai e ngaahi ‘api ko eni ‘o fai e langa ki ai. ‘A ia ‘oku hoko atu pē ngāue ki ai. Ko e ngoué fiema’u e me’angāue ko e tulekitoa. Ko e teuteu ‘a e falemahaki *COVID preparedness*. Ko ‘Euá ‘oku ou talaange mou ki’i fiemālie pē he ko ‘Euá ‘oku ofi ‘aupito ki Tonga ‘Eiki ko ‘eku lave’i ‘e au ko Ha’apai kae ‘uma’ā ‘a Vava’u pehē ki he Tokelau ‘oku, ko e senitā ‘oku feinga ke *build up* pē ‘i heni ka ‘i ai ha faingata’a pea kapau ‘e ‘i ai ha faingata’a ‘e hoko ‘e ta’ofi e toe fefolau’aki ia ki motú ke nau malu kae nofo taha pē tokanga ‘a e Pule’anga ki Tongatapu ni. Na’e ‘i ai e tokanga ki he to’utupú ma’u ngāue ngaahi me’a pehē.

Takimamata kau ‘a ‘Eua ia he fonua ‘oku lahi hono ngaahi mātanga tukufonua pea ‘oku ‘i ai e tokanga ki he, ko e akó mahino ‘aupito pē tokanga ia ki he akó he ko e, ko e akó ko ia ‘oku ne teke ‘a e langa fakalakalaka ki he kaha’u. ‘I ai e tokanga ki he valitā pea mo e tanu e hala, ko e ngaahi koló pē eni ‘oku ‘osi lava ‘o tanu te’eki ke kakato toe e kolo ‘e 3 ka ‘oku sio atu leva e vahefonua ia ki he valitā ke lava ‘o fakakakato e ngāue ko ia. Pea ‘oku tali ia he vahefonua ‘Eiki Sea ke mau tokoni mai mautolu ki he Pule’anga ke mau kumi mai ‘emautolu ‘emau fu’u mīsini momosi maka ke tokoni ia ki hono momosi e maká kae ‘ave pē ia ki he potungāue ke nau ngāue’aki kae toki totongi mai pē ha ki’i sēniti ma’a e vahefonuá. Ko e pilisone hangē ko ia na’e fai ‘a e lave ki ai mo e uafú. ‘A ia ‘oku kātōi ‘aupito pē ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi ‘elia ia hono tokangaekina pea ko e ngaahi tokangaekina ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ou hiki matalalahi ‘e au ia he fu’u palakipoe hoku ‘ofisi ko ‘eku siate folau ia ke u ngāue’i mo muimui’i fengāue’aki mo e ngaahi kupu kotoa pē ‘o e Pule’anga ke lava ‘o fakahoko. Pea ‘i ai mo ‘eku *timeline* ko u fokotu’u ki ai pea ko u tui ‘oku tonu ke fai pehē ‘a e kau Fakafofonga kotoa. Ko e ‘uhinga ko e taimi ko ē te mou toe me’a atu ai he ta’u kaha’ú pehē atu ko e ki’i ngāue eni na’e lava ko e me’a ko eni na’e lava ko e tu’unga ko eni ‘oku kei fai e ngāue ki ai pea ko u tui kuo kātōi ‘a e lipooti ko eni ‘Eiki Sea pea kuo napangapangamālie. Pea ko u kole atu ki he Hou’eiki mou laumālie lelei ka tau tali ka tau hoko atu. Mālō ‘Eiki Sea. (Ne ‘i ai ‘a e poupu)

Poupu kau e polokalama ako vokasia he fiema’u vivili

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē ki’i faingamālie mu’a ke, tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki e Falé. Ko e fie poupu atu pē eni ia ko e ki’i me’a ‘oku lave’i hifo he lipootí na’e ‘osi fai pē hono lave’i ‘e he Fakafofonga Fika 4 peesi 10 fekau’aki eni mo e faingamālie ki he Polokalama Ako *TVET*. Sea ‘oku ‘ikai ko ha’aku toki malanga eni he me’a ni pea ‘oku ‘osi fa’a ai pē ‘eku ‘ū polokalama kimu’a atu ko u fa’a talanoa fakamamafa ki he mahu’inga ko ē *TVET*. Ka ‘oku, ‘oku ‘ikai ko e fiema’u pē eni ia ‘a ‘Eua pea ‘oku ‘ikai ke pehē ke toe vahevahe atu ki’i sēniti ia kuo faka’inasi ‘aki e Fakafofonga ke tokoni ki he vāhenga. Ko e fakatangi eni ia ki he fonua. Kapau te u pehē ko e hā ha ngaahi *priority* ‘e kau eni ia he fiema’u vivili. Tokanga’i ko e pēseti ‘e 70 ki he 80 ‘oku ‘ikai ke nau a’u nautolu ki he foomu 6 ‘a eni ‘oku hū ko ē mei he *primary* ki he *secondary* ...

Taimi: 1530-1535

Siaosi Pohiva: ... 'oku nau pulia nautolu he fo'i vaha'a taimi ko ia, ko e ki'i peseti pē ia 'e uangofulu, tolungofulu, 'oku nau a'u 'o foomu 6, foomu 7. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fie pou pou ki he fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'o lave mai ki Hango 'i 'Eua. Na'a ku faifatongia 'i 'Eua 'i he ta'u 'e 4, pea na'a ku toe lava 'o ma'u e faingamālie ke u 'a'ahi atu 'i he'eku kau he poate, *TNQAB* ke mau 'a'ahi ki he ngaahi ako *TVET* 'o kau ai 'a Hango.

Tokanga hā 'uhinga te'eki tokoni'i ai Pule'anga 'a e 'Apiako Ngoue ko Hango

Kuo 'osi faka'inasi 'a e fonua ni 'aki 'a e fu'u 'apiako ngoue, ko e me'a 'oku ou fifili ai au pē ko e hā 'oku tuai ai e ngāue 'a e Pule'angá ke tokoni'i 'a e 'apiako ko eni. Ko hotau kakai mo 'enau ngaahi...

'Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io, fakatonutonu e Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ako: Sea na'e toki foaki atu, na'e fai e ki'i *sign agreement* pa'anga 'e 4 kilu he polokalama 'a e 'apiako Sea 'i he ta'u 'e 3 ko eni ka hoko mai.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Ako.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, 'oku ou pehē 'e au 'oku talamai ko e 4 miliona, kapau 'e toe tānaki atu ki ai ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E a'u pē ki ai Sea, 'e a'u pē ki ai.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō. Faka'amu 'e lava hoko ia he vave tahá, pea 'ikai ke u toe longoa'a atu au he tafa'aki ko ia. Ko e ki'i me'a 'e taha 'oku ou tokanga au ki ai ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kau ki'i, kole pē au ki he Fakafofonga, 'oua te ke fa'a māfana koe ki he ngaahi me'a ko ena, 'o kapau pē me'a atu 'e he Minisitā, sai 4 kilu, pea fe'unga pē ia. Ko e 'ai ko ē ki he 4 miliona 'oku ou tui 'oku, 'e fehu'ia ia, 'a ena ko ena 'oku ke me'a mai ki ai, talanoa lōloa ia, ka 'oku ou kole pē ki he Feitu'una tau nofo tautolu ki he me'a ko eni. 'Oku 'i ai e ki'i me'a, kapau 'oku ke 'osi he Feitu'una, ko au 'oku ou, ka u ki'i hoko atu he lipooti ko eni, kapau ko 'eku 'ai atu pē ki he Feitu'una.

Siaosi Pohiva: 'Ikai 'e Sea 'oku kei toe pē fanga ki'i me'a ke fakakakato atu he lipooti, mālō.

Sea Komiti Kakato: Faka'osi'osi mai koe Fakafofonga.

Tokanga ki he polokalama lulafua ki he fakahoko fatongia kau ngāue Pule'anga pe *PMS*

Siaosi Pohiva: Ko e poini fakamuimui ko ē 'i he ngaahi fiema'u ki he kau faiako, 'Eua *High*,

‘oku ‘i ai e tokanga ai ki hono ngāue’aki e *PMS*, founga ke tokoni’i e kau faiako, ko e me’a eni ia ‘oku toutou ‘ohake, kapau na’a tau ‘a’ahi tautolu ki he ngaahi kolisi kātoa ‘i Tonga ni kuo ‘ohake ‘a e fifili ia ko eni. Ko ia ko e me’a pē ke fai ai ha ngāue ki ai ‘a e Pule’anga.

Peesi 13, 14 ‘oku ‘i ai e fokotu’u mei Tongamama’o, tonu ke ‘i ai ha ‘inasi ‘o e kolo mei he pa’anga vāhenga fili ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e fehu’i pē ki he Fakafofonga. Ko e hā e me’a ‘e fai ‘e he Pule’anga ki he *PMS*.

Siaosi Pohiva: Ko hono fakalelei’i e founga ‘oku ngāue’aki, lahi pē ngaahi founga ‘oku toe lelei ange, fakahoko’aki e ngāue. Mou me’a hifo ko e kakai tokolahi taha eni na’a nau ngāue ‘i he Pule’anga ko e kau faiako...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e, ko e Sea ko e, Sea ko e founga foki ko eni founga ia ‘oku vakai’i’aki e tangata ngāue ‘i he Pule’anga, ‘a e founga ko eni.

Siaosi Pohiva: ‘Io, ka ‘oku ‘i ai e ‘ū founga ‘oku toe lelei ange mo tonu ange. Sea ko e kau ngāue tokolahi taha ...

‘Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu eni Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e fakatonutonu ē.

‘Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu eni Sea. ‘Oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga Sea ‘oku ‘i ai e *range, rate per 5, 4, 3* ‘alu a’u ki he 0, he’ikai ke 5 e taha kotoa pē, he’ikai ke 5 e taha kotoa pē. ‘Oku ‘i ai e kalasi ‘oku sai ange, ‘oku ‘i ai e kalasi ‘oku ‘ikai ke sai ange, ka ‘o kapau ko e faka’amú ia ke tau ‘alu kātoa pē ā ‘o 5 ke sai kotoa, *excellent* kātoa, ‘atā pē ia ke ke ‘omai e fokotu’u ko ia, ‘oku ‘i ai ‘a e kau *CEO* ‘oku ‘i ai ‘enau kulupu, nau vakai’i ke fakafehoanaki mo e ngaahi va’a kehekehe ‘o e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Minisitā ia te ne ta’eloto ke ‘oange e peseti lahi taha ma’a ‘ene kau ngāue, ka ‘oku ‘i ai ‘a e founga pea ‘oku ‘i ai ‘a e lao ‘oku pau ke mau muimui ki ai Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakamā’opo’opo mai koe Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō. Sea mahalo ko ha, ko e fakakaukau eni ia ‘e toki talanoa’i ha taimi kehe, totonu pē ke ‘i ai ha taimi ‘e fakakaukau’i makehe e fatongia kau faiako e Pule’anga. Kae kehe te u hoko atu au Sea. Ko e peesi 14...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakamolemole pē Fakafofonga, kapau, hā e me’a na’e ‘omai ai he taimi ni, kapau ‘oku ‘ai ha taimi kehe pea toki me’a ha taimi kehe ‘o ‘ai, ka koe’uhi ko hono ‘omai he taimi ní ‘oku ‘i he potungāue, hū mai e motu’a ni, ko e me’a fo’ou foki ia ‘Eiki Sea, pea ‘oku mo’oni ‘aupito pē me’a ‘oku me’a’aki ‘e he Fakafofonga, ka ko e me’a ko eni ko e fa’u ia ‘e he Pule’anga ‘aneafi, pea ‘oku ngāue’aki pē ‘e he Pule’anga ko eni, ka ko hono mo’oni, ngāue e kau ngāue ia. Ka ‘oku fai pē fatongia ki he lelei taha ma’a e kau ngāue ka ko e hā koā e me’a na’e ‘omai ai ke tau feme’a’aki ai ‘i he Fale ni, ‘ikai ke me’a mai he Falaite ‘o feme’a’aki pea mo e *PSC*.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Ko e ngaahi fonua ‘oku fakalalakalaka taha ‘i he ako ‘i māmani ‘oku *priority* ‘a e kau faiako ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Siaosi Pohiva: ... pea ‘oku ‘oange ‘a e vāhenga makehe nautolu ia mei he toenga e kau ngāue fakapule’anga. Ko u ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u talanoa ko ha me’a ke toki fakakaukau ki ai ‘a e Pule’anga. Kai kehe hoko mai ki he peesi 14 Sea. ‘Oku ‘i ai e fokotu’u mei Tongamama’o ke fokotu’u ke ‘i ai ha ‘inasi e kolo mei he pa’anga ‘o e vāhenga fili.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, Sea fakamolemole pē Sea ē ki’i fakatonutonu pē Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ki’i fakahēleleu e Minisitā.

‘Eiki Minisitā: ‘Oku ‘ikai ko ha fakahēleleu ko e fakatonutonu e Feitu’una ke ke fakamolemole ko e hā e toe totongi makehe ke ‘oange ki he kau faiako. Ko e totongi pē ‘oku ‘oange ki he kau faiako ‘a ‘enau me’a atu ki he ngaahi ‘otu motu ‘oku ‘i ai ‘enau *allowance* pēhē ‘a e ni’ihi ‘oku nau pole ke ō ki he ‘ū ‘otu motu. Ko e hā ‘ene me’a ‘oku ‘ai ke ‘uhinga ki ai ke toe ‘ai ke fakalelei’i ‘a e kau faiako. Lahi ‘a e ngaahi potungāue ‘oku totonu ke fakalelei’i kotoa kotoa pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e kau faiako pē.

Siaosi Pohiva: Ko e makatu’unga ha fonua ‘oku tu’uloa mo fefeka hono kaha’u ‘oku ua pē lotu mo e ako.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Siaosi Pohiva: ‘UHINGA ai e fakatangi atu ko eni ke, ‘oku mahu’inga hono tokanga’i e ako.

Sea Komiti Kakato: Mahino kiate au ia e me’a ‘oku ke ‘uhinga ki ai ‘Eiki Minisitā kae tukuange mu’a ke fai mo ‘osi e fakamalanga ka tau pālōti he te mou tipeiti moutolu he ‘oku mou faka’uhinga ‘a e lipooti ko eni ka ‘oku mā’opo’opo pē ia ‘i lotu mo hono fakatokanga’i e anga ‘o e ‘a’ahi.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia

Tokanga ki he fokotu’u ‘a Tongamama’o ke ‘inasi honau kolo he silini vāhenga

Siaosi Pohiva: Ko e fokotu’u ‘a Tongamama’o ke ‘inasi e kolo he pa’anga vāhenga fili ko u tui ko e me’a pē ke, ko ‘ene hā ko ē hē ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu he ‘inasi he silini ko eni ‘a e vāhenga fili.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Pohiva: Fakatonutonu ‘e koe e lipooti ‘ikai ko ho fakatonutonu au.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fakatonutonu atu koe pea mo e lipooti.

Siaosi Pohiva: Mālō mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mo e 'uhinga ko ē 'a e founa ngāue 'oku fai he Vahefonua 'Eua. Ko e founa ngāue ko ē 'oku fai he Vahefonua 'Eua ki he 'enau pa'anga fakalukufua 'oku palu honau kava pea nau pōpōtalanoa. Ko e hā e 'aonga e ki'i sēniti ko eni ki he lanag e fonua 'oku fai. 'Oku 'i ai e ki'i kolo ia na'a nau talamai 'enautolu nau fiema'u 'enautolu ke 'oange ha'anau ki'i koini 'anautolu ke 'ai, ka ko e 'osi ko ē 'a e 'aho ko e hā e me'a 'oku loto lahi ki ai loto taha ki ai e fakataha ko e me'a ia 'oku fai pea mo e me'a ia 'oku fakamā'opo'opo. Nau toki fakahoko atu pē. Ko e 'inasi ko ē Vahefonua 'Eua ki he 2020/2021 kuo mau loto lelei mautolu ke fakatau homau fu'u mīsini momosi maka pa'anga 'e meimei 200000 ke 'omai ke ha'u 'o tokoni ki he Pule'anga ke momosi e maka ke fai'aki e valitā e hala, pea 'oku ou kole atu Fakafofonga tuku pē mu'a e ki'i lipooti 'a 'Eua ko au pē 'oku ou tokanga taha ki ai. Tokanga koe ki he me'a 'oku hoha'a mai ki ai ho vāhenga feinga ke fai ha ngāue ma'a ho'o vāhenga mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: 'Oku fai pē ngāue ia ki hoku vāhenga. Ko u tokanga au ki he me'a 'oku hā he lipooti ke fakatonutonu mai koe pea kapau 'oku hala, ka 'oku 'asi mai ai 'a e si'i fakatangi mai 'a Tongamama'o ke nau kau mu'a 'i he silini 'oku 'oange pea mei he Fale Alea. Ko e hoko atu ki he peesi pē ko ia Kolo Maile poini fika 'uluaki 'oku nau kole 'e Kolo Maile ke 'oange ha silini ke totongi'aki ke nō e vaka pea mo vakai'i ha vaka fo'ou ke fetongi'aki 'a e 'Onemato.

Na'e toki 'i ai e tokoni 'a e Minisitā pea 'oku monū'ia e Minisitā ia 'oku tangutu tonu he sea me'a tonu he Sea lava 'o fai e tokoni lau kilu ki he Komiti Kosiliō 'a 'Eua mo honau vaka. Ko u kole atu pē au ki he kāinga 'o Kolo Maile ka toe 'i ai ha mana mu'a pea 'omai ia ke si'i lave atu ai 'a Tongatapu 1. Nau ki'i vaka ki he toutai ai e kāinga he ko ena ne 'osi 'i ai e tokoni ia 'a e Pule'anga ki he vaka pea ko e ki'i fehu'i pē. Ko e hā e me'a 'oku 'ai ke fetongi ai e 'Onemato mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea ko e fakamālō atu au ki he tokanga mai ki he lipooti pea ko e konga ko ē ki he tokoni 'oku fakakaukau'i fakalukufua pē 'Eiki Sea. 'Oku lolotonga 'i he Pule'anga 'a e kole 'a e Vāhenga Kolomotu'a ke fai ha tokoni ange ki honau fale mamata sipoti pea 'oku fai e ngāue ki ai. Ko e konga ko ē ki he vaka e kāinga 'o e 'Eua Fakafofonga ko e faitu'utu'uni ki ai ko e kāinga 'Eua pea 'oku 'ikai ha *interest* ia ki ai 'a e Fale ko eni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō faka'osi mai 'e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki.

Sea Komiti Kakato: 'Oku toe pē miniti 'e ua.

Fakamālō'ia e laumālie langa ngāue Kosilio Vahefonua 'Eua ki Niu'eiki

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko e 'uluaki pē 'oku ou fie fakamālō lahi ki he Fakafofonga kae 'uma'ā e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua 'a e lipooti faka'ofa'ofa...

<007>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... kuo maí. Ko u tu'u hake pē Sea ke fakahā 'a e mahu'inga ko eni hono fakahoko mai 'a e *forward thinking* pē ko e sio kimu'a 'a 'Euá mo e 'ofa fonua 'a e kosilió. 'Oku ai e mīsini na'e fiema'u 'e he *lab* 'a e falemahaki 'o 'Euá, na'e ngāue pē 'a e kosilió ia ke nau hanga 'o fakatau mai 'a e mīsini ko ení 'iate kinautolu pē. Pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi ki he hou'eiki mo e kakai 'o e Funga Fonuá 'i he tokoni ofi ko eni ki he Potungāue Mo'uí 'i he ngaahi fakalelei mo e ngaahi fiema'u ko ení. Ko e ngaahi fiema'u vivili 'oku 'omai mei he Falemahaki Niu'eikí, 'oku ou lolotonga ngāue pē Potungāue Mo'uí kae 'uma'ā 'a e Fakafofongá ki hono fakakakato 'a e ngaahi fiema'u vivili ko íá, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea tapu mo e Seá ka u ki'i fakakakato atu ai leva. Mālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí. Ko e fu'u mīsini ko ení 'Eiki Sea na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 4 mano. Na'e kalapu koniseti pē 'a 'Eua 'o kumi mai 'aki ke tokoni ki he Potungāue Mo'uí ko e 'uhingá ko e kakai e fonuá. Mālō 'Eiki Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'Eua 11

Sea Komiti Kakato : Mālō. Kalake, tau pāloti ā kuo melino e lipooti ko eni. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti 'A'ahi 'a e Vāhenga 'Eua 11 fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Mateni Tapueluelu, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai toko 19.

Sea Komiti Kakato : Mālō kalake kuo tali fakalukufua e lipooti ko ení. Ko 'etau taimí 'oku toe si'i 'aupito 'etau taimí. Ko u tui ke tau ki'i *warm up* pē 'a Ha'apai 12 kae toki *final* 'apongipongi. Ko 'eku *signal* atu pē toe miniti 'e 1.

Fokotu'u pea poupou'i ke tali lipooti 'a'ahi Hā'apai 12 & 13

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ko 'eku fokotu'u 'e au ke paasi 'a e 12 ia mo e 13 Sea. Ke tau paasi ā 'etautolu ia ka tau ...

Sea Komiti Kakato : 'Oua he 'oku kei toe 'a e Hala Holopeká.

Poupou ki he fokotu'u ke tali ongo lipooti 'a'ahi Fale Alea Hā'apai 12 & 13

Mo'ale Finau : 'Oku ou poupou atu au ia Sea ki he fokotu'u.

Sea Komiti Kakato : Ko ia ki'i *warm up* mai angé 12 kae toki tukuange 'apongipongi ke ke *final*. Fakatangitangi he efiāfi ni.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole, ko 'etau Tohi Tu'utu'uní ka 'oatu leva he fokotu'u pea pou pou ko ē 'oku pou pou pea tau pālōti. 'Oku 'ikai toe fai ha *warm up* tau pālōti. Kotoa e 'ū ..

Sea Komiti Kakato : 'Oua te mou fakasi'isi'ia e Fakafofonga.

Fokotu'u ka pālōti'i ta'ealea'i lipooti 'a'ahi Ha'apai 12 & 13 pea tali kotoa ngaahi fokotu'u he lipooti

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'una, ka pālōti'i pehe'i ka u fokotu'u atu fai 'e he Pule'angá 'a e me'a kātoa 'oku 'asi he lipootí.

Sea Komiti Kakato : Sio ko e me'a ia 'e hokó. Me'a mai koe Fakafofonga Ha'apai 12.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko ia Sea 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku faingata'a. Tau pālōti'i pea 'omai 'omai...

Mo'ale Finau : Sea fokotu'u atu, 'oku ou pou pou ki he fokotu'u 'Eiki Sea 'eku lipooti mo Ha'apai 13 ke tali kātoa 'ema me'a 'oku 'asi hē ka tau hikinima. Fokotu'u atu. Mālō. (*pou pou*)

Lord Tu'iha'angana : 'Eiki Sea mou me'a mu'a ki he tā e kau faifekau ko ena 'oku 'asi mai he me'a 'o me'a atu mo ia he efiāfi ni 'o fai 'aki ha ki'i lotu ka mou toki me'a mai 'apongipongi.

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki ko e me'a 'i ho'omou loto vēkeveke he ko e lipooti lahi eni. Ko e lipooti eni 'a māmaní 'a Ha'apai 12, ko u pehē Fakafofonga tau toloi ai e Fale Aleá tau liliu ā 'o Fale Alea he toe miniti 5 ko ení pea mou toki me'a mai 'apongipongi mo ha laumālie lelei. Mālō.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea e Fale Alea – Lord Faka'fanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Fakamālō atu Hou'eiki, ko 'etau taimi 'oku toe miniti 'e 4, 'atā pē kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha. Ha'apai 13, me'a mai.

Fakamālō'ia tokoni kuo fai mei he Pule'anga

Veivosā Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Falé. 'Eiki Sea, ko e ki'i fakamālō atu pē koe'uhi ko e ngaahi fu'u ngāue lahi kuo fai 'e he kau Fakafofonga 'o e Fale Alea 'o Tonga tau fiefia ai. Ko e me'a pē taha 'oku ou ki'i fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea, ko e fakamālō pē ki he ...

<008>

Taimi: 1545-1550

Veivosa Taka: ... Minisitā ‘a e *MEIDECC* koe'uhí ko e ki'i fiema'u vivili e kāinga Ha'apai. Pea ne fakahoko mai ke u lele ki he *CEO* kia Lomu Sika pea ko u tui kuo u fakamālō kuo tali e ‘a e fiema'u ko ia fekau'aki mo ha loli ‘oku ‘i ai e ki'i tu'unga fakatu'utāmaki ‘i he Vahefonua Ha'apai ki he vevé ke ‘i ai ha feitu'u kuo maumau pea kuo fonu e fanga ki'i luo tānaki'anga veve.

Ko e me'a hono hoko ‘Eiki Sea ko u fakamālō pē au ki he Sea Komiti Kakato pea mo e Hou'eiki Minisitā mo e Hou'eiki e Fale ni ko ‘enau laumālie lelei pea ‘oku ‘i ai e faka'ilonga lelei ‘i he Lipooti ‘a Ha'apaiveu ko e fakamālō pē ia ko u ‘oatú pea ko e me'a pē ‘e taha ko u toe fakamālō pē ki he Minisitā Ako ‘i ai, fai e ki'i fakatangi ki ai pea kuo ne me'a mai ‘e me'a ki ai ka kuo ‘osi maau pē hono ‘ofisi ko e si'i kole pē ongo tamaikí ‘a Taufā'āhau mo Pilolevu ke fakangofua ange ‘e he ‘Eiki Minisitā Ako ke na si'i ‘alu hake ā foomu 7 pea ko u tui ‘oku laumālie lelei ki ai ‘a e Minisitā Ako. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e ki'i faingamālie pē ia ko u ma'ú ko u fakamālō atu ki he Feitu'una ke fakahoko atu e ki'i fiema'u mālō ‘aupito.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga ki he kehekehe tu'unga fakafetongi pa'anga liliu pa'anga ‘Amelika ki he pa'anga Tonga he vahe kau kauvaka Tonga ‘i muli

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una ‘Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he ho'atā efiāfi ko eni fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu ‘i he ma'u e ki'i faingamālie ko eni ke nounou pē. Ko e fakatangi pē eni ia pea ko e fakamolemole pē ki he ‘Eiki Palēmia na ko u ue'i ha peni ho'o funga tēpile ‘Eiki Palēmia ka ko e kole atu pē eni ia na'e fakaa'u mai e ki'i kole mei he ni'ihī e kāinga Tonga ko ē ‘oku ngāue kau kauvaka ‘i mulí. Pea na'a nau fakahoko mai pē ‘enau kole ke fai ange mu'a ha tokoni kuo, ko e fuofua taimi eni ‘oku ‘omai ai ‘enau vahé ‘i he pa'anga ‘Ameliká ki Tonga ni. Pea nau hoha'a mai ki he kamata hono ‘omai ‘i Mē pea mo e founa hono liliu mei he pa'anga ‘Amelika ki he pa'anga Tonga. ‘A ia na'a nau kole mai pē ke kole atu mu'a ha tokoni ke fakama'ala'ala ange he ‘oku nau hoha'a ki ai ‘oku nau ma'u e *rate* kehe pangikē pea ma'u ‘a e *rate* kehe ‘oku pehē na'e fakahoko ‘aki pea ko u kole fakamolemole pē na ‘oku hala ‘a e tukuaki'i ka ko e kole tokoni ke toki fai ha fakama'ala'ala ki ai ko e kole ia mei he kau kauvaka ko ē mei mulí ‘oku nau ‘omi ai ‘enau vahé ki he *FISA* ‘o kamata ‘i Mē ke tokoni ange mu'a kī hono fakama'ala'ala he ‘oku nau hoha'a mai ki ai.

Kole ki hano fakamahino ange founa fo'ou ke toho ‘aki silini tokoni vāhenga fili

Ko e ua pē mo e faka'osi Sea fakamālō atu ‘i he ngāue ‘a e Feitu'una pea mo e kau ngāue he ‘ofisi ‘o lava ai ke ‘omai ‘a e founa mo e konituleki ‘e lava ‘o toho ‘aki e sēniti pē ko e, ‘o tukuange mai ‘aki e seniti fakavāhenga ‘a ia na'e fai e tautapa ki he Kalaké pea u fakahoko atu pē ki he Feitu'una na'a lava ha ki'i *session* nounou mo kimautolu e kau Fakafofonga mo ha taha pē ‘e fie kau mai ki ai ke toe fakaloloto'i ange ‘a e mahino e founa fo'ou ko eni ko hono ‘uhingá kae lava ke mau fakavaveve'i ha fengāue'aki kae lava ke mau ngāue ki he kakai ‘o e ngaahi vāhenga na'a ma'u hala ‘a e kāinga ‘o pehē ‘oku mau puke noa'ia e sēniti ka ko hono mo'oni foki ‘oku te'eki ke tukuange ha sēniti ia ki he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko hono ‘uhinga pē ko e founa fo'ou ko eni ‘oku tau ngāue'aki ke pau mo maau mo mā'opo'opo, fakamālō atu he ma'u taimi ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

'Eiki Sea: Me'a mai e ‘Eiki Palēmia.

Kole ke toloi si'i taimi hū Fale he houa efiāfi 'apongipongi ko e fakataha e Kapineti

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea. Mālō e, tapu mo e Hou'eiki Fale Aleá kae 'omai e ki'i faingamālie ko eni. Ko e ki'i ua pē ki'i me'a ko u tokanga ki ai ko e 'uluaki pē Sea ko u kole atu ki he, 'e fai 'emau ki'i Kapineti he *lunch time* 'apongipongi ko e kole atu pē na'a, pau 'e ki'i toloi si'i pē 'a 'etau foki mai kae 'oleva ke lava lelei 'emau Kapineti he houa efiāfi.

Pea ko u , ua 'oku ou fakamālō atu pē 'i he tali 'a e lipooti 'a e motu'a ni 'oku 'i ai pē 'a e ki'i me'a 'oku ou toki sio hifo hē 'oku fakahoko mai, me'a ko eni ne hoha'a ko eni ki ai ki he lipooti ko eni e fiká 'a e toko 18100 tupu ko ia 'a e ngaahi falé ka ko e ngaahi *household* foki ia. Ka ko e na'e 'osi 'i ai pē 'a e savea na'e fai 'i heni 'i he kautaha tokoni pea ko 'enua fika ia 'a e 20000. 'Oku 'i ai mo e ngaahi fāmili tokolahi ia 'oku nofo fakataha pē 'i he ngaahi 'apí. Pea ko ia ai ko e 'uhinga ia 'a e fika ko ia pea ...

<009>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Palēmia: ... ko e, na'e 'i ai foki 'a e ki'i, 'a e foomu na'e tufa e na'e 'omai ki heni, na'e paaki e 10000, kuo 'osi e 10000 hono 'ave, hono 'ave ia 'e he kakai. Pea ko Vava'u 'osi a'u ia 'o 3000 'a e foomu ko ia, pea mo e kau omi 'a e kakai ia ki he me'a tatau pē ko eni fakafo'ituitui ki he motu'a ni 'oku ou ongo'i pē 'e au ko e palopalema ia. Pea ko e, 'oku 'i ai foki 'a e fehu'i pē ko fē ha kelekele ke langa 'o langa ai e fale, 'oku 'osi kau pē mo ia he palani ki he kaha'u 'oku fai 'a e talanoa ki ai ki he kelekele e Pule'anga na'a ma'u pea mo e Hou'eiki Nōpele toki fai 'a e talatalanoa ki ai. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ki he me'a ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ai ke pehē na'e nofo ha taha 'o 'ai ke lohiaki'i ha taha, 'ikai, ko e palopalema eni ia 'oku hoko.

Fakahā Palēmia kuo pau ke tanu kotoa hala Tonga ni he ta'u 'e 4 ka hoko

Ko e kongā ko ia ki he tanu hala 'oku pehē foki ko e *phase* 'uluaki (1) toe *phase* 2 pē 'a Tongatapu 10, 'ikai na'e 'ikai ke 'osi e *phase* 1 ia, na'e ki'i tōmui holo e me'a ia ko eni koe'uhi ko e ngaahi me'a kehe pē, ka 'oku, 'e hoko tanu kotoa pē 'a Tonga ni 'i he fakakaukau ko ia *within* he 4 years ko eni 'e lava kotoa pē 'a Tonga ni. Ko ia pē 'a e ki'i fakama'ala'ala mālō Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Palēmia ko 'eku kole atu pē ke ke fakama'ala'ala mai e, ho'o me'a mai ki he Kapineti 'apongipongi.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, ko 'eku kole atu pē ki he Feitu'una ke ke fakamolemole pē mu'a ke laumālie lelei 'etau tutuku ko ē he 12 pea foki mai ko ē he 2 kapau te mau ki'i tōmui mai, pea ki'i toloi si'i pē he te mau foki mai pē, 'o kapau 'e ki'i lōloa 'emau fakataha 'e fai he Kapineti. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Fika 1 Nōpele 'o Ha'apai.

Fokotu'u lele Fale ngata he 12 'apongipongi kae fakafaingamālie'i polokalama mahu'inga he Tu'apulelulu

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. 'E Sea 'oku ou fakahoha'a atu pē 'i he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Palēmia, ki

he fekau'aki mo e ngāue 'a e, mo ho 'asenita ngāue 'a e Fale Alea ki 'apongipongi, ko e 'uhingá pē he 'oku, na'e 'i ai e, 'oku 'i ai e polokalama mahu'inga na'e 'osi fakahoko atu kau ai e Feitu'una 'e mo'ua ki ai e Hou'eiki Nōpele 'i he Tu'apulelulu, pea na'e 'osi fai pē 'a e fakahoko atu ki he Feitu'una hangē pē ko e feme'a'akí, pea mahalo na'e 'osi palani e Feitu'una ke ke toki fakahoko mai ki he Fale Alea 'apongipongi, 'uhingá he ko e polokalama mahu'inga eni ki he Hou'eiki Nōpele, pea ko e toko 7 ko eni Nōpele heni 'oku ou tui te nau mo'ua kātoa ki he polokalama mahu'inga ko ia 'i he Tu'apulelulu. Ka ko e 'uhingá pē ko e mahu'inga 'a e polokalama 'a e Hou'eiki Mēmipa ke nau palani ko eni ki 'apongipongi, pea mahalo ko u pehē ke fokotu'u atu ai leva Sea, ko e hā ha'o me'a faka'osi 'a e Feitu'una, 'uhingá he ko e Pule'angá ē 'oku nau fokotu'u mai 'apongipongi, 'a ia ko e mahino kiate au ko e 12 te nau kau ki he Kapineti pea 'oku ta'epau ia ko e hā e lōloa 'enau Kapineti pē 'e 'ova atu ia ki he 2 pē ko e 3.

Ka ko e fokotu'ú atú Sea pē ko e hā ha'o me'a, na 'oku ke me'a mai ai leva ko e 'uhingá ko e me'a atu e Hou'eiki he efiāfi ni 'oku mahino 'enau palani ki 'apongipongi, ke fokotu'u atu pē fakataha mo e kole 'a e Hou'eiki Nōpele ki he 'enau polokalama mahu'inga 'oku fakahoko he Tu'apulelulu, ke tau Fale Alea pē 'apongipongi pea tau ngata pē he 12 pea tau toki foki mai pē he Monite, kae fakataha pē ki ai Sea hangē pē na'a ke me'a ki ai he Monite, he ka tau kamata he Monite 'oku lahi 'aupito pē taimi, he na'e fai e fokotu'utu'u 'a e Komiti 'Asenita ia ke ngata ko ē ngāue ki 'apongipongi ko e 'uhingá he ko e taimi ko ē 'oku, taimi femo'uekina ia he ngaahi folau 'a e Pule'angá, tautefito ki he ngaahi fakataha 'a e UN mo e me'a kotoa ki tu'apule'anga, tatau pē mo e Feitu'una mo e Fale Alea 'o Tonga he ngaahi fakataha kehekehe ki tu'apule'anga, ka 'oku lolotonga tāpuni 'a e fefolau'aki mo e me'a pehē.

'A ia 'oku lahi 'aupito pē taimi ia e Fale Alea, ko 'Okatopa kakato ena pea mo Novema ka fiema'u, ka ko e ngaahi me'a mahu'inga pehē ni hangē pē ko e si'i tokanga ko eni. Ka ko 'eku lave pē 'aku he me'a 'a e Palēmia pea mo e kole 'a e Hou'eiki Nōpele na'e 'osi fakahoko atu ki he Feitu'una ke alea'i ai leva ko e 'uhingá pē ke mahino ki he Hou'eiki he 'enau me'a he efiāfi ni, kapau 'oku ke loto lelei mo loto e Falé ke tau Fale Alea pē 'apongipongi pea tau ngata he 12, ke fakahoko e kole 'a e Kapineti, pea tau toe toloi ai pē he Tu'apulelulu he 'oku si'i 'i ai e polokalama mahu'inga 'aupito 'a e Hou'eiki Nōpele ke nau kau atu ki ai, fakalukufua pē ki he fonua ni neongo ko e me'a 'a e kau Nōpelé, ka ko e fokotu'u atu pē Sea mālō 'aupito.

Eiki Sea: Hou'eiki ko u kiate au ia 'oku 'ikai ke u tui au 'oku tonu ke tau toe tu'usi 'a e ngaahi 'aho 'o kongokonga, kae kehe kapau te mou me'a ki he 'etau 'asenita na'e tonu ke tau 'aho faka'osi ki he 'aho Pulelulu 'aho 30 'a ia ko 'apongipongi ia. Ka 'oku mahino koe'uhí ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Eiki Sea: ... ko e ngaahi māhina ko eni kuo maliu atu na'e toutou toloi mai e Fale koe'uhi ko e ngaahi 'uhingá kehekehe pē. 'I he'ene pehē 'oku 'i ai 'eku tui 'a'aku 'oku tonu ke hoko atu pē ngāue ki 'Okatopa pea hangē ko e fokotu'u ko eni mei he Fakafofonga Nōpele ko eni 'a Ha'apai a'u atu pē ki Novema 'oka fiema'u. Ko e anga ko ē 'etau 'asenita 'oku mou 'osi mea'i pē 'oku 'i ai e ngaahi lipooti ko eni mei Pule'anga 'oku toe ke fakahū ki he 'etau 'asenita pea ko eni 'oku kamata ke tau ngāue atu ki he ngaahi lipooti faka-Fale Alea. Mahalo 'oku

mou me'a pē ki he ngaahi *screen* Hou'eiki ko e 'aho 29 eni 30 pē 'apongipongi pea toe 'a 'Okatopa mo Novema pea 'oku 'i ai 'eku faka'amu ke lava ke fakakakato 'etau ngāue ko eni 'oku tuku ki he tēpile'i 'i Fale Alea 'i he to'u Fale Alea ko eni koe'uhí pē ke tau matuku atu ki he taimi Kilisimasi 'i Tisema 'oku 'ikai ke toe ha ngāue 'i Fale Alea pea tau toki foki mai pē he ta'u fo'ou kapau 'oku 'i ai ha ngaahi lao 'oku fakahū mai he Pule'anga pea tau toki fakataha pea 'ikai tau foki mai pē ki he Patiseti pea 'oku ou tui mahalo 'oku, te mou tali lelei pē faka'apa'apa atu pē kole ko ē mei he 'Eiki Palēmia. 'Oku ou tui mahalo koe'uhí fakataha pē mo e kole ko ē mei he Hou'eiki Nōpele tonu ke tau toloi e Fale mei he 'aho ni ki he Monite. Ka koe'uhí ko e ngata ko ē 'etau *calendar* 'oku fiema'u ke tau pāloti. Kole atu ki he kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u ke tau, ke hoko atu 'a e fakataha Fale Alea he 'aho 5 'Okatopa kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Pāloti'i 'o tali fokotu'u ke toloi Fale kī he Monite, 'aho 5 'Okatopa

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa e Hou'eiki toko 20.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e me'a pē taha 'oku ou kole atu mou kātaki 'o lau e lipooti 'a Ha'apai 12 mo 13 te tau toki foki mai 'o me'a ki ai 'i he Monite. Tolo'i e Fale ki he 10 he Monite mou me'a hake ke tau kelesi.

(Kelesi ai pē 'Eiki Sea ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'a e Fale ki he 'aho ni).

<007>